

ЛИТОПИС

ЧЕРНОТ КАЛИНИ

Е. КОЗАК.

1 9 3 1

„ЛІТОПИС ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ“

Річна передплата . . . . . 13— зол.
 Піврічна » . . . . . 7— »
 Чвертьрічна » . . . . . 3·50 »
 Для членів »Червоної Калини« 3— »
 Ціна поодинокого числа . . . 1·20 »
 В Румунії: річна передплата . 360 леїв
 піврічна 190 л., чвертьр. 100 л.
 Для інших країв 2 \$ річно.

За кордоном приймають передплату на »Літопис Червоної Калини« та впис членів:
 В Сполучених Держ. Північної Америки:
 The Ukrainian Legion, P. O. Box. 578, Philadelphia, Pa. USA. / В Канаді: The Ukrainian Legion, Winnipeg, Man. P. O. Box. 2121.
 / Румунії: Dmytro Herodot, Bucarest IV., Delea Veche 45.

АДРЕСА: ЧЕРВОНА КАЛИНА, ЛЬВІВ, РУСЬКА 18/III.

КУПУЙТЕ ВИДАННЯ „ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ“

Берестейський мир, з нагоди 10-х Ціна для
 роковин 9. II. 1928. Спомини та ма- нечленів членів
 теріяли. Зладив І. Кедрин 320 стор.
 і 16 ілюстрацій . . . . . 8 зл. 4 зл

Федір Дутко: Глум. Оповідання, ст. 52

Д. Дорошенко: Мої спомини про дав-
 не минуле. Частина I.-IV. . . . . 8·40 « 4·20 «

Богдан Лепкий: Слота. Поезії . . . . . 90 « 45 «

От так собі. Мініатури, стор. 129 . 1·50 « 75 «

Між молотом і квалом. Причинки
 до історії Укр. Армії. Сторін 79 . 1·50 « 75 «

Ст. Левинський: Від Везувія до пі-
 сків Сагари. Сторін 84 . . . . . 3·25 « 1·70 «

Халіда Едіб: В огні. Повість з турець-
 кої визвольної війни. Сторін 234 . 4·50 « 2·25 «

Василь Софронів: Грішник. Нариси.
 Сторін 104 . . . . . 1·50 « 75 «

Микола Голубець: Львів. Сторін 179 3— « 1·50 «

А. Вільшенко: Життя і пригоди Цяп-
 ки Скоропада. Сторін 267 . . . . . 4·50 « 2·25 «

Роман Купчинський:

I. Курилася доріженька Стор. 208 4— « 2— «

II. Перед навалою. Сторін 192 . . 4— « 2— «

Федір Дудко:

I. Чорторій. Сторін 192 . . . . . 3·50 « 1·75 «

II. Квіти і кров. Сторін 192 . . . . 4— « 2— »

III. На Згарищах . . . . . 4— « 2— »

Ген. Всеволод Петрів: Спомини з часів
 укр. революції. I—III. Част. по зол. 3·50 « 1·75 «
 Ч. IV. друкується.

Юра Шкрумеляк: Чета крилатих.
 Сензаційна повість 17 аркушів
 друку . . . . . 5— « 2·50 «

Др. Степан Шухевич: Спомини. (При-
 чинки до історії УГА, на підставі
 записок та власних переживань)

I—V. Частина . . . . . по зол. 4—зл. 2—зл.

Богдан Лепкий: Зірка, пов. з повоєн-
 ного життя . . . . . 4— « 2— «

Володимир Лопушанський: Перемога
 — повість з визвольної війни.

I і II. Частина . . . . . по зол. 3— « 1·50 «

Максим Брилинський: Хресний вогонь.
 Воєнні нариси . . . . . 2·50 « 1·75 «

Т. Г. Масарик: Світова революція, т. I. 13·50 « 6·75 «
 т. II. . . . . 8— « 4— «

Др. Ст. Шухевич: Видиш брате мій
 (8 місяців серед УСС-ів) . . . . . 4·50 « 2·25 «

Др. Ганс Кох: Договір з Денкіном 1·80 « 0·90 «

М. Галаган: З моїх Споминів

I, II. і III. Частина . . . . . по зол. 4— « 2— «

IV. Частина . . . . . 6— « 3— «

Микола Матіїв-Мельник: На чорній
 дорозі (новелі) . . . . . 3·50 « 1·75 «

Богдан Лепкий: Вадим, повість з
 княжих часів . . . . . 4·50 « 2·25 «

А. Чайківський: Чорні Рядки.
 Спомини . . . . . 3— « 1·50 «

Олена Степанівна: На передодні ве-
 лких подій . . . . . 2— « 1— «

І. Максимчук: Кожухів — доля стар-
 шин УГА, вивезених до Архангель-
 ська і на Сол. Острови . . . . . 2·80 « 1·40 «

А. Крезуб: Партизани — спомини
 з життя повстанців — ч. I. і II. по 4— « 2— «

М. Костів: Джін-Гіс-Хан гряде. . . 3— « 1·50 «

О. Бабій: Перші стежі, повість . . 6— « 3— «

АДРЕСА: ВИДАВНИЦТВО „ЧЕРВОНА КАЛИНА“, ЛЬВІВ, РУСЬКА 18/III.

ЛІТОПИС

ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ

ІЛЮСТРОВАНІЙ ЖУРНАЛІ ІСТОРІЇ ТА ПОБУТУ

III. Річник

ЧИСЛО 2. *

ЛЮТЕНЬ

* 1931

Ген. Юнаків,
Начальник Штабу Гол. От. (Армії У. Н. Р. і У. Г. А. 1919 р.), б. міні-
стер Військових Справ У. Н. Р. і начальник Юнацької Школи
Портрет кисти арт. Петра Холодного

Під Крутами

*Ще тільки вчора упали тюрми,
Ще тільки вчора родилась воля,
Нині на сполох сурмлять вже сурми:
— Орда йде дика з чужого поля! —*

*Ще тільки вчора — прапорів море,
Побідно грали дзвони в Софії, —
А нині, нині — горе нам, горе!..
— Знов Боголюбський йде з Московії.*

*Знову з півночі градові тучі
Впадуть на наші ниви народні;
Сумує Київ, руїни ждучи:
— Спасуть хіба нас чуда господні! —*

*Крамоли, чвари в краю цілому,
По лютих війнах люд у знеможі;
Гей, скигнить чайка в степу німому,
Що гніздо звила ось при дорозі.*

*Зібралось триста юних, сміливих:
— Братя! Не купим волі сльозами! —
Не треба смутків, ні слів журливих;
Ходім як Ігор у бій з мечами! —*

*Гей, гремлять стріли мрачної днини,
Аж у Чернигів котяться громи;
Паде покіссям цвіт України,
Ма хто вбив тіло, духа не зломить!*

*Бились сполудня, бились до ночі;
Аж тоді втихли у пільмі бої,
Як закрити воїн останній очі,
Як впав, убитий побіля зброї.*

*Всі Ви спочили в темній могилі,
Ма нас в неволю не завернути,
Бо і в нас були вже Тернопілі,
Бо впало триста, ген там, де Крути!*

Бій під Крутами

(В 13-ту річницю)

Написав: Атаназій Фітоль

„Чужинче! Іди й скажи Спарті, що ми тут лежимо вірні її найвищому приказові!“ — такий напис пишався на могилі спартанських борців. Ви знаєте про Тернопілі, цей славний бій спартанського короля Леоніда з триста Спартанцями проти многотисячних когорт перського наїздника. Було це 480 р. перед Христом на землях соняшної Геляди...

Тернопілям судилось повторитися ще й другий раз в 1919 р. на розлогих степах золотої України. Ці другі Тернопілі, це бій під Крутами, а Спартанцями в ньому були українські студенти.

Нав'язуючи нитку споминів з цею, вже більш, як десятку літ від нас віддаленою подією, ми почуваємо психічну зціпленість з тими, які лежать на тих

далеких Чернигівських полях. Нас лучить з ними традиція, могочий чинник розвою всіх сильних суспільних організмів.

Бій під Крутами представиться нам в цілій своїй величі, повноті й красі — зарівно моральній, як і фізичній, тільки на тлі еволюційного процесу розвою збірної української психіки від раба-малороса до вповні самоосвідомленого Українця-соборника й на тлі сучасних фізично-політичних обставин. Процес еволюції психіки позначився в історії наших визвольних змагань незатертим пятном чотирох універсалів і їх окончичним завершенням, актом злуки з дня 22 січня. На цьому тлі зможемо відтворити ясно контури монументального чину Нації.

Щоб побачити й зрозуміти еволюцію психіки, гляньте на отсих кілька мініатюрних картин, вирваних з калейдоскопу подій, кілька наймаркантишних моментів, кинутих, немов на ленту фільми. Хай ваша фантазія мережить картини, над якими читаєте надписи: Паде царат; березневий переворот в Москві; утворення Центральної Ради в Києві; свято Вільної України — або перші дні захлипування волею; перший Український Конгрес — маленьке пояснення до тієї картини: його ціл забезпечити автономію в новім федеративнім ладі Росії; далі: перший військовий зїзд; перший селянський зїзд і завершується перший період розвою: дня 9. червня 1917. перший універсал: „Український Народе! Нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю! Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати ладу в нас... то ми самі повинні“... Це не: „ми хочемо творити“, а: „нас приневолено!“ Шкаралуша рабського призначення: „хай нами опікуються...“ кричить голосом проводу: „нас приневолено!“

Але ідім далі! Хай далі крутиться фільм: 75 тисячна маніфестація укр. робітників і вояків у Петрограді; Центр. Рада між двома вогнями: з одного боку російське правительство, хоч безсиле, але гарчить; а з другого боку грозить їй залив народньої стихії, який затопить її, перейде понад нею, розторопить.. І щоб упокоїти Скиллю й Харібду, в липні проголошено другий універсал. В нім говориться про „згоду з російським Тимчасовим Правительством, про порозуміння з нац. меншинами...“ — Другим універсалом проголошено угоду. — Це тільки передишка — віддих — час для закріплення здобутих позицій. Ось далші картини: криза в Генеральному Секретаріаті; Українські Установчі Збори; Заграва большевицької революції на Україні; — бандитизм — „волею треба було також вміти користуватися, від волі до анархії тільки один крок.“ — Повстання „Вільного Козацтва“. — Картини чергуються ще швидше: зїзд губерніяльних комісарів; зїзд народів у Києві; упадок „героя революції“ Керенського; — Ленін-Улянов-Іліч: Третий Всеукраїнський Військовий Зїзд — і звершується третій період розвою: 20 листопада проголошено третій універсал: „Народе Український!... Тяжка і трудна година впала на землю російської республіки... во імя рятвання всієї Росії...“ і т. д. — і кінчиться цей вже третій

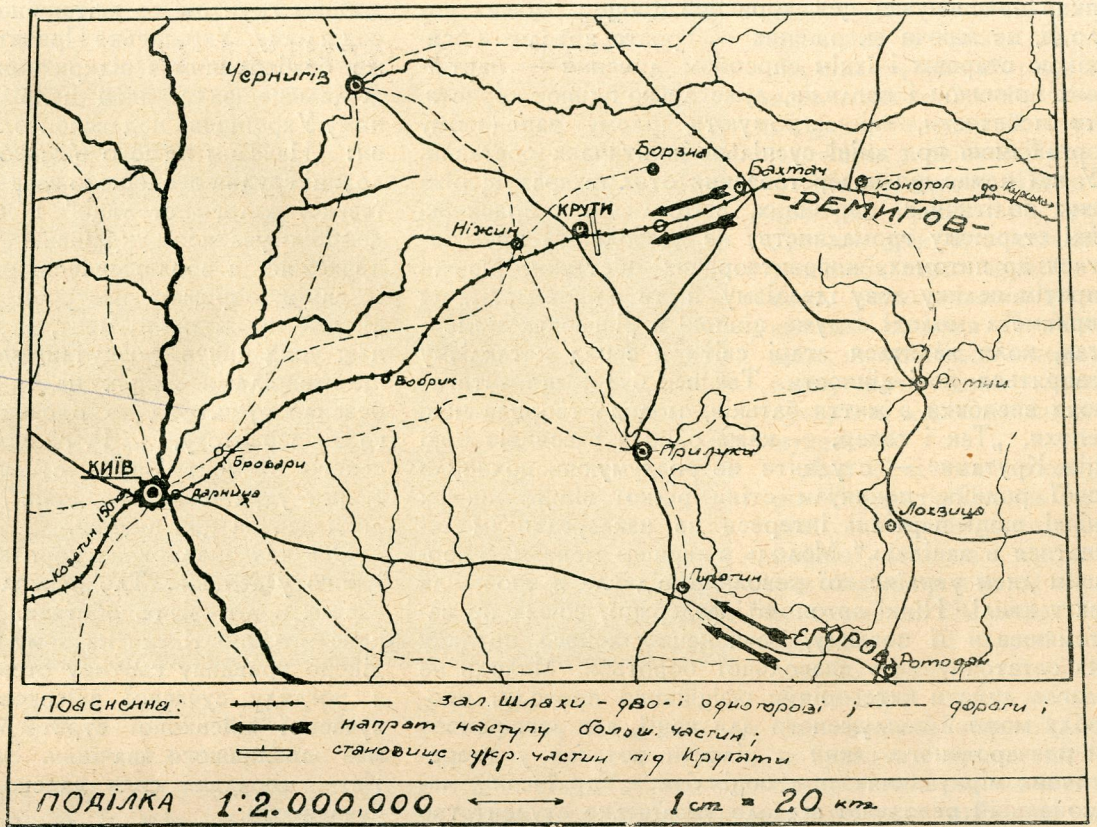

рис. В. Врещоно.

Орієнтаційна карта большевицького наступу на Київ і бою під Крутами.

універсал відомим вже нам акордом: „...Іменем Народньої Української Республіки в федеративній Росії, ми... і т. д., які дадуть великій і знеможеній республіці Росії здоровля, силу і нову будучність!“

Отже во імя ратовання російської республіки, проголошено Українську Народню Республіку, але про цілковите відірвання України від Росії говорилося ще тоді, як про контрреволюційну пропаганду. Дальші події завирували вже в божевільнім темпі. Змора безвладдя зависла над Україною, а знутри розсаджувала її большевицька пропаганда. І з невмолимою послідовністю звершився четвертий етап розвою психіки. 22. січня 1918. проголошено четвертий універсал мовою і змістом такий далекий від усіх попередніх: „Народе України! Твоєю силою, волею, словом утворилася на українській землі свободна Українська Народня Республіка. Здійснилася давна мрія Твоїх батьків, борців за волю і право робочого люду!... Від нині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною державою Укр. Народу...“ Це вже мова не раба, а пана, свідомого своїх прав і сили, свідомого, що тільки власний меч і кров зможе і мусить берегти державу.

П'ятий етап розвою звершився рік опісля 22 січня 1919. на Софійській Площі проголошенням соборности всіх земель України. Між четвертим і п'ятим періодом отсеї психічної революції дня 30 січня 1918 р. найкращі сини України в бою під Крутами кровю свою легалізували її самостійність.

Учасниками бою під Крутами була молодь. В процесі творення психіки справжнього Українця була вона тим безнастанним ферментом, тим чинником,

який прискіпував цей корисний процес. Кожна молодь, не маючи вкоріненних — просто зрослих з психікою старших і їхнім способом думання — партійних привичок і поглядів, дуже легко оцінює користи, чи небезпеки, які загрожують цілому народньому організмові при зміні суспільно-політичних обставин. У неї немає ще наверхствовання отих шкаралущ ріжних політичних, партійних, світоглядних привичок, які старшому громадянству не дозволяють примінитися до питомих, нововитворених обставин. Маючи притім велику дозу ідеалізму й творчої енергії, ця прикмета молоді є дуже цінною в рішаючих моментах, коли валяться старі світи й серед катаклізму творяться нові цінности. Так все було, що витягаючи висновки з життя батьків, молодь творила нові епохи. „Так і тепер, — каже один з учасників бою під Крутами — студенти не роздумуючи покинули свої родини, покинули стіни рідної almae matris; ніякі вищі партійні інтереси не наказували їм лишатися в запіллю.“ Молодь з першим ментом, з першим днем української революції відчула й зрозуміла вагу хвилі. Ніякі автономії, федерації, союзи не затемнювали її погляду, безконечно ясного погляду на остаточну мету визвольної боротьби. Молодь не могла думати категоріями офіційного проводу: проводу може й заслуженого для нації, але зневіреного й розчарованого, який в цілості потапан у теоретичних міркуваннях про соціалізм. „Українській національній революції віддало українське студентство всі свої сили; студента-Українця можна було побачити скрізь; він усюди навчав, поясняв, організував, провадив.“ І при відповіднім веденню справ проводом, котрий в першу чергу бувби організував мілітарну силу, — цю одиноко певну запоруку побіди, — український студент бувби відіграв свою велику роль, як інструктор, провідник і організатор більших і менших клітин державного устрою нації. Та не довелося! Українського війська не було! Його розідала агітація таки ж самого проводу. Український студент мусів ухопити кіса. — Не в тому трагедія, що під Крутами згнули студенти. Вони такий же сам „каноненфутер“, як і інші. Трагедія в тому, що за ними, як за найкращою еманациєю нації, не було мас. Вони не повели на списи за святу справу тих мас, які булиб напевно пішли, які хотіли йти, але до цього не взивав їх і не організував їх провід. (Деякі даних про життя української молоді в час революції знайде читач в: Б. Монкевич „Бій під Крутами“, „Поступ“, Львів, 1929. ч. 2).

З черги перейдемо до короткого нариса фізично-політичних обставин в переддень бою. Актом з 22 січня проголошено самостійну Укр. Нар. Респ. На це большевики відповіли утворенням большевицького уряду в Харкові й наступом большевицьких військ під ком. б. рос. жандар. полк. Муравйова. Одна армія під командою Єгорова йшла по залізниці Харків-Полтава-Київ; друга під командою Ремигова посувалась в напрямку Курськ-Бахмач-Крути-Київ. Крім того з боку Жмеринка-Козятин наступали здеморалізовані частини російського гвардійського корпусу. Так докруги Києва творилося тісне, щораз то вузче, залізне кільце. А тимчасом українська влада зовсім не думала організувати війська — мілітарної сили. Ось слова учасників: „Треба було творити військо — підвалини цілої державної будови. Але укр. влада більше цікавилася військом, не як збройною силою, а лише, як сконцентрованою масою людей, яка була

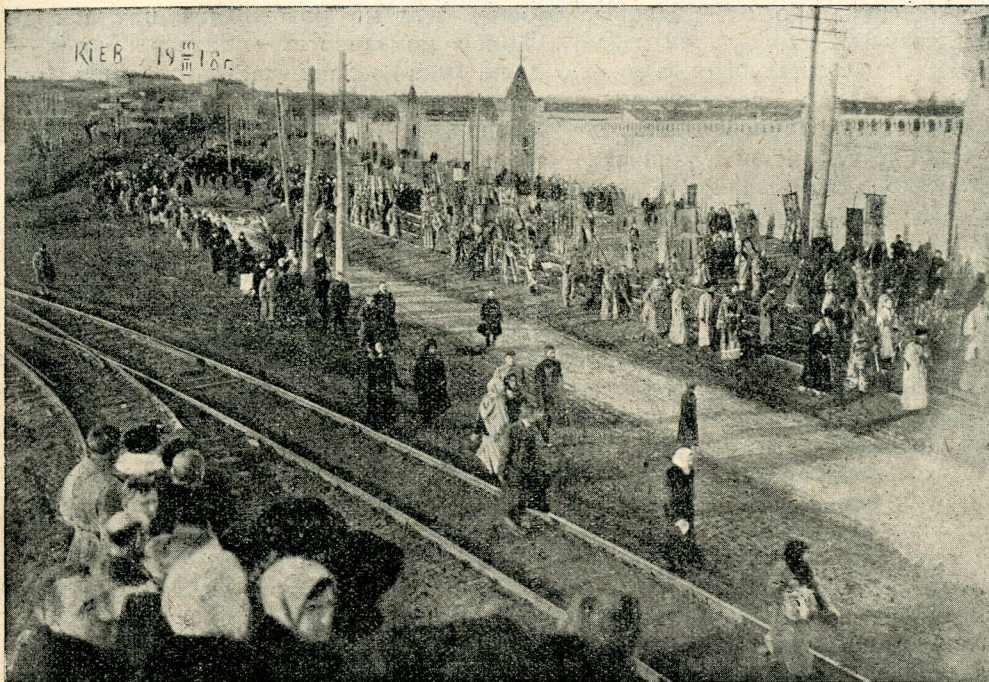
добрим ґрунтом до агітаційної праці й насаджування соціалізму. Українське Правительство опинилося майже безборонним з відкритими кордонами держави.“ А дальше факт, який найбільш задофаному сучасному Українцеві видавсяби злочином супроти держави: „Наказом нашого військового міністра ще в половині грудня оголошено загальну демобілізацію української залози столиці.“ І на протязі кількох днів демобілізувалися українські частини, повинуючись приказові, а збольшевичені остали в повнім складі із своїм ворожим настроєм до української влади. „І вже в останній мент, перед лицем небезпеки, наш уряд кинув розпучливий клич до всіх, в кого ще жевріла в серцях надія, в кого ще не опали безсило руки. Видано відозви до слухачів Народнього Університету, до II. гімназії і взагалі до українського елементу шкіл, стати зі зброєю в руках на захист українських кордонів.“ І молодь відразу зголосилась на цей поклик.

Ось так змальовано коротко тло бою під Крутами і його учасників. Тло психологічної еволюції й сучасних політ.-фізич. обставин. Ще раз годиться підкреслити, що тільки на тому тлі зможемо відтворити дійсно правдиву картину отсього світлого чину. Бо з погляду сучасної військової техніки, з погляду сучасної військової стратегії, бій під Крутами не має особливого значіння. Зате моральна його вагіть, моральна сила далеко виходять поза рямці сучасности.

Література про „Українські Тернопілі“ незвичайно вбога. Аж боляче, що після десятки літ тільки кілька незначних спроб. Навіть дата самого бою точно не означена, не говорити вже про імена героїв, скількість учасників... Ось усі джерела з цієї області історії наших визвольних змагань: 1^о Дмитро Дорошенко: „Памяти тих, що полягли під Крутами“ на ст. 73-79 в брошурі: Давний Роман: „Про Січових Стрільців“, Бібліотека „Чорногора“ ч. 1. Відень 1921. 2^о М(онкевич) Б(орис): „Крути“, Календар „Червоної Калини“ 1923. р. (передрук з „Трибуни“). 3^о Л. Л.: „Спогади про події під Крутами“ — Літ. Наук. Віст. — Львів 1926. Кн. IV. ст. 309-313. 4^о Крезуб Антін: „Українські Тернопілі“ Л. Н. В. — Львів 1928. кн. II. ст. 105-109. 5^о Назар Гнатюк: „Герой“ зпід Крутів“ — Л. Н. В. — Львів 1928. кн. IX. ст. 17-19. 6^о Удовиченко О., генерал: „Загибель студентського куріня під Крутами“ — „Військова справа“ — Париж 1928. ч. 2. ст. 5-8. 7^о Борис Монкевич: „Бій під Крутами“ — „Поступ“, Львів 1929. ч. 2 стор. 59-65. 8^о „Молоде Життя“ — орган Укр. Пластового Уладу 1928 ч. 1-2. 1929 ч. 3. 9^о „Укр. Голос“ — Перемишль 1930 ч. 4.

Стільки всего за цілих 13 років! Ані одної книжечки, ані одної брошури для мас, для спопуляризування Крутів, для витворення легенди! Про святочні академії в річницю бою відомо нам, що такі свята улаштовували Старші Пластуни. „Крути“, це курінне свято „Лісових Чортів“ III. Курія У.У.С.П. Користуючись вище поданими матеріалами (усі цитати тієї статті взяті з тих джерел) — одиноко доступними під сучасну пору, відсвіжим в 13-ту річницю пам'ять про „одну з великих трагедій нашої визвольної боротьби, яка стала нашою гордістю“ — (Удовиченко).

Питання про генезу студентського куріня, що згнув під Крутами, не можемо вирішити ізза браку матеріалів. У київських архівах безперечно знайшлиб

Похорони героїв зпід Крут у Києві 10.ІІІ. 1918.

ми чимало даних про Крути (передовсім тогочасна преса), але використання їх жеде ще свого часу. Ми можемо навести тільки два голоси в тій справі: (генерал Удовиченко О.) „...В цей час для охорони Центральної Ради був сформований курінь виключно з учнів і студентів. Обставини на фронті вимагали надсилки свіжих військових частин, а тому з відома Секретаріату по військовим справам на фронт був відправлений в напрямку на стацію Бахмач цей курінь...“ а далі сам свідок говорить: „...29. січня у вечорі до штабу Гайдамацького Коша на ст. Бобрик зголосилося кілька учнів, що прохали відправити їх у Київ. Це були підлітки від 14-16 років, з обвітраним червоним обличчям, з задубілими руками, в шкільних убраннях“... Виходило, що крім „куріння охорони Центр. Ради“ — який хібаж був у військових одностроях, — в бою під Крутами брали участь ще й інші студенти й ученики київських шкіл. Погляд цей підтверджують отсі слова учасника бою під Крутами — сотника Бориса Монкевича: „...Народний Університет закладає в себе „Курінь Студентів Січових Стрільців“ під проводом сотника Тимченка. В цей курінь записується багато учнів П. ім. Кирила й Методія гімназії (так н. пр. 7 і 8 кляса майже всі учні), записуються студенти Володимирського Університету, учні гідротехнічної школи, учні київської — тоді вже українізованої — лікарської школи...“ Ясно, що ве-

лика частина тієї молоді до цього часу не мала нічого спільного з крісом. Постаті цих юнаків, це найкращі приміри безмежної любови Батьківщини, безсмертні приміри героїства української молоді. Стільки, читачу, відомо нам про цей героїський курінь. Дальші дані про скількість учасників про перебіг, час бою.. подаватимемо з споминами сотника Б. Монкевича, як найбільш авторитетними, хоча вони частинно суперечні з даними інших мемуаристів. Дня 27 січня одержав „Курінь Студентів Січових Стрільців“ від командного складу першої військової школи наказ виступати в похід Курінь начисляв до 250 люда. Вирушив він о 11 годині в ночі дня 28 січня зі стації Київ П. Настрій серед учасників був бадьорий і веселий. Скрізь по вагонах лунала пісня й сміх. Однак виряд цього куріння в похід не відбувся правильно. Багато стрільців не мало порядних крісів, а більшість не мала достаточної скількості набоїв. Це все були грізні наслідки того безладдя, що мов повільно заливало уже тоді Україну. 29 січня о 4 год. рано зупинилися на стації Крути — лінія Бахмач-Конотоп. Тут злучилася з ними горстка гайдамаків, що після Макошинського бою відступила на Крути перед переважними силами ворога. Команда рішила звести бій тут біля ст. Крути й цілий день 29. І. стрільці приготувались до зустрічі ворога, який наближався в д сторони села Пліски. Копано окопи й висилано розвідки. Найбільше напсував крові

Похорони героїв зпід Крут в Києві 10.ІІІ. 1918 р.

большевикам в тому дні сотник Лощенко, або як його називали козаки: „старшина в жовтоблакитному кашкеті.“ Він удачно нищив ворога, підїзджаючи часто під саму ворожу лінію на імпровізованім бронепотягу з одним козаком, маленькою гарматкою і кулеметом. Минув перший день і ніч тривоги й вицікування в мокрих окопах. Настав день 30 січня — вогкий-похмурий непривітний. Це була середа. О другій годині з полудня донесла розвідка, що большевики наступають. Засурмили тривогу. „Висипай в лінію!“ — впала команда й вірні сини батьківщини підняли в своїх невправлених долонях кріса на ворога. А рівночасно: — який сором і ганьба! — штабний поїзд утік зі стації. На щастя ніхто не заперимітив цього нечувано ганебного вчинку старшин. — О год 3½ большевики попровадили сильний наступ — розгорівся бій! Наступали „матроси Балтійського Флота“ і майже всі були п'яні. Шість тисяч червоної гвардії проти 300 укр. Спартанців! Не нам описувати змагання героїв; їх чини хай оспіває український Гомер! — Бій тривав до пізнього вечора. Вичерпані, слабі чисельно, без власного проводу лягли на Чернигівських полях Каменярі Вільної України! Заледви кільком вдалося уйти смерті. 27 студентів попало в полон. Над ними дико знущалися большевики і на другий день розстріляли, а трупи їх заборонено селянам ховати. 7 ранених відправили большевики через помилку в Харків і вони спаслися. З імен героїв, що впали під Крутами, відомі нам тільки три. Д. Дорошенко пише: „...я знаю Володимира Шульгина, Миколу Лизогуба, Поповича... другий м ж знає більше..“

Так принесено в дні 30. січня 1918 р. на вівтарі Самостійности України дорогоцінну і найчистішу жертву. Якщо у вас колинебудь розбуджував пошану мужній подвиг Леоніда, то оскільки безмежним пієтизмом мусить наповняти вас сам спогад про битву під Крутами, про Українські Тернопілі!

Між подією з 480 р. перед Христом в провалі Тернопілів і чином з 1918 р. по Хр. на широких Чернигівських полях під Крутами така велика аналогія. І тут і там два вожди; там Леонід, тут Відвічний Дух Нації; і тут і там горстка Спартан проти сліпої, темної навали варвар; і тут і там геройська смерть, безсмертний чин; і тут і там знайшлися свої Ефіяльті! — В нашій визвольній боротьбі Ефіяльт, це не індивід, а збірна одиниця. З цілого штабу, що соромно утік зпід Крутів, покищо відомі нам і збереглися для історії два імена „героїв“: Носенко і Тимченко. Перший з них це ренегат-малорос. Спершу був начальником юнацької школи в Києві й сотником генерального штабу. Після битви під Крутами цього „народнього вождя“ навіть не вдалося потягнути до

відповідальности, зглядно розстріляти при нагоді, як собаку. Один з мемуаристів — Назар Гнатюк — згадує, що деякі (живі) юнаки-учасники бою під Крутами хотіли відвідати його, але він шез. Після гетьманського перевороту він став командантом повіту Липовець, де „для добра України“ розв'язує відділи „Вільного Козацтва.“ Закінчив свою кар'єру цей „герой“, як можна було сподіватися, як рускій офіцер денікінської армії. Про другого зрадника довідуємося тільки зі споминів сотника Б. Монк-вича, що звався він Тимченко й більш нічого. — Тут насувається болюче питанчя про наш провід, наших вождів, про фахівців... „Найбільша посвята, найвищий патріотизм були нам часто, як це було й під Крутами, ніпричому, бо ті, що мали вести, соромно втікали...“ (Назар Гнатюк). — В першій хвилині та справа може видатися болюче-трагічною й соромною для Нації, коли уважати, що це був „наш“ провід. Приглянувшись ближче, ствердимо, що так мусіло бути. Провід дуже часто не був українським, не почував себе тілом і душою від одного пня, а часто були це вовки в овечій шкірі, провокатори, що саботували нашу справу... І ясна плыве з того консеквенція, що мусимо бути незвичайно обережними у виборі провідників, бо в майбутньому будемо ще більш виставлені на провокацію, яка підриватиме в очах мас авторитет проводу!

По звільненню України в 1918 р. від большевиків рішено відшукати й похоронити в золотоверхому Києві тліні останки жертв Укр. Тернопілів. Похорони відбулися на кошт держави, при великому здвизі народу й тривали цілий день. Це був прегарний весняний день, як Україна ховала в своїй серці своїх гордих Спартан. Кілька вагонів застелено густо трупами. Батьки й родини розпізнавали своїх близьких. Це був до глибини душі потрясаючий вид. Віднайдено не всіх. Деяких невідомо де розстріляли большевики, інших потайки похоронили селяни. Всі полонені були по звірськи замордовані. Декілька трупів взагалі не розпізнано, так страшно були знівечені. — Похоронні обряди покінчилися вже пізно вечером, як багрове сонце сідало за Дніпро. Всіх похоронено в спільній братській могилі над кручею Аскольдового кладовища, звідкіля простягається далекий вид на Чернигівщину, оту Чернигівщину, де Крути, де місце безсмертного, славного чину їхнього геройського життя!

На полях Чернигівщини — під Крутами мав стати великий пам'ятник здвигнений цілим народом, як видимий символ безсмертного чину. До сьогодні його нема! Його здвигнемо ми у формі всенароднього культу Українських Тернопілів, цього культу, з якого нація зможе черпати безсмертні, життєдайні соки!

Загин

Написав Роберт Гай

До полудня він по наказу лежав у своєму окопі й відстрілювався в напрямі ліса, що темною смугою виднів ген перед ним на крайнебі.

Звідтіль мав наступати ворог і покищо давав про себе знати крісовою пальбою.

Отже він дивився без думки в цю синювату смугу, машинально націлявся й стріляв.

Недалечко вправо від нього (ось тільки луг проскочити) шуміла граючись із вітром діброва.

У перервах між поодинокими стрілами він прислухувався до цього шуму, бо це була пісня його батьківщини.

Онтам було йому майже добре, бо згодом він (і другі) кинув стріляти й тільки слухав.

Ворог теж чомусьто вірвав пальбу й стало зівсім тихо.

Чутно було лише гомін діброви й шарудіння жовтих, спілих колосків жита, наспівали-ж жнива. (Це теж була його рідна арія).

І він слухав, жадібно, побожно.

*

Біля полудня став ворог насилати гарматні стрільна на його сусідку, зелену діброву й вони злючі, кусали її немилосерно.

Ще він дивувався, що вона не голосить із болю, тількиж шумить-співає, як попереду, ні трішки не інакше.

Горда діброва.

Враз він згадав про когось і задумав написати листа.

Виняв шматок паперу й написав.

— Мій скарбе!

Але думки стали чогось метушитися в його мізгу й він ніяк не міг далі писати.

Може й тому, що він хотів написати все, а це-ж важко.

А злючі ворожі стрільна, щораз то дужче напастували його горду, зелену сусідку.

І коли заблукане гарматне стрільно відірвало йому голову і відкинуло геть у жито (враз із цими дум-

ками, що тоді товпилися в ній), то в його листі все ще було тільки два слова.

— Мій скарбе!

*

Через декілька днів, коли вже завірюха втихомирилася, визначили з громади людей, котрі мали позакопувати трупів (бо їх було чимало й могла була кинутися пошесть).

Двох таких визначених людей зайшло й там, недалечко діброви, де лежав він.

Спочатку шукали голови, але не найшли.

З цього приводу, один із них навіть зажартував собі: — Оцей, як то кажуть, справді стратив голову.

Отож його закопали таки без голови, а й цей лист теж залишили при ньому, бо ж у ньому нічого по правді не було, ще й адресу кат мав.

Залізний шелом, що лежав біля трупа, поклали на могилі.

*

(Голову найшли згодом жінці в житі й закопали її додатково в другій могилі, що була поблизу, а вже їх було чимало).

*

Осіню, в могилу, недалечко діброви, встромили деревляного хреста з бляшаною табличкою, яка звіщала цікавим, що в цій могилі спочиває один герой.

На хресті колибався тоді, ворухений вітром, залізний шелом і тільки він один банував за головою свого пана, що була додатково захована десь у другій могилі.

*

*

*

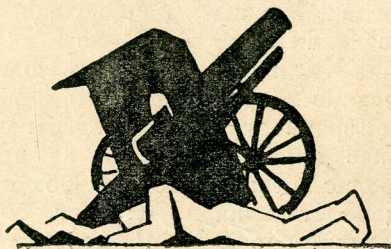
Після декільки літ, хрест спорохнавів (березовий) і розсипався, могила-ж ступнево западалася.

Через кільканадцять літ її вже не було.

Сьогодні йде туди пільна доріжка, що її зробили для вигоди кольтоністи.

Шарудять жовті спілі колоски жита, шумить діброва, як і тоді, коли один писав до когось:

— Мій скарбе!

Хмельниччина в кореспонденції Джона Серльова

Др. Волод. Безушко

Джон Серльов (Thurloe) найперше секретар Державної Ради (від р. 1653), а відтак секретар обох Протекторів Олвера і Річерда Кромвелів — до 14 січня 1660 р., коли ту гідність перенесено на Т. Скота. За Протекторату був він членом Тайної Державної Ради, канцлером університету в Глезгові, а також членом парламенту. За короля, з поверненням монархії, відмовився служити, кажучи, що він не знає, чи зуміє служити з новими людьми. Р. 1660. 15 мая його оскаржено в державній зраді, але звільнено того самого року 29 липня. Про Олвера Кромвела виразився він, що його постійною напрямною було добирати людей до місць, а не місця до людей («whose constant rule was to seele out men for places and not places for men». Том I, ст. XIX). Цитати в отсій праці роблю зі „Збірника Державних Документів Джона Серльова“: »A Collection of the State Papers of John Thurloe Esq. In Seven Volumes — from the Year 1638 — the Restoration. London. Printed by Thomas Woodward and Charles Davis 1742 (Твір в підручній бібліотеці Бритійського Музею в Лондоні).

I.

Зацікавлення Хмельницьким і Хмельниччиною в сучасній йому Європі було справді велике, тому що навіть доля Польщі залежала від його воєнних, чи політичних потягень. Воєнні успіхи Хмельницького були великі, однак що торкається політичної акції, то під тим оглядом були навіть великі недомагання. Самі діла не вистарчали; треба було ще позискати прихильність посторонніх. А це міг зробити Хмельницький навіть легко, бо саме опінія Заходу силою обставин схилялася скорше на його сторону. Чи були які старання в тім напрямі з українського боку, в обговорюванні кореспонденції — за одним винятком — не міг я ствердити. — Пуританська Англія, з Кромвелем на чолі, була проти Польщі, раз тому, що це католицька держава і Поляків називали там згідно: *popish Polanders* (папісти Поляки, т. IV. ст. 388), а по друге тому, що польський король зарядив складку для прихильників монархії в Англії. — Німці (Ратисбона, Відень) ставилися до справи релятивно неутрально, за винятком Бранденбургії. Шведи і Москави були проти Польщі. — В уряді О. Кромвела, як видно з кореспонденції, було велике зацікавлення Хмельниччиною, бо Кромвелів секретар зі всіх усюдів збирав вісти про неї. Не без того, що й ціла Європа була наповнена вістями про неї. Найперше наведемо цю кореспонденцію, яка торкається безпосередно воєнних ділань Хмельницького, в дальшій наведемо старання Польщі про поміч на Заході, а відтак зачитуємо ці жерела, які кидають деяке світло на культурний стан Московщини в тім часі.

Серльов став секретарем О. Кромвела шойно в р. 1653 і тому вісти про Хмельниччину в нього призирані шойно з цим роком. Вісти черпав він переважно

з Intelligence Service — з вивідчої служби, де жерело його інформації було інше, там це зазначимо. Том I. ст. 254.

„Гданськ (Dantzick), 4 (н. ст.) червня 1653. Сьогодні почта приносить відомости з Польщі, що син Хмельницького (Chimiliske's Son, з увагою про Хмельницького на кінці листа, що це козацький генерал) вигнав нового Господаря, увязнив свого тестя і покарав смертю його сторонників. — Він думає задержати Волощину для себе, а це змушує Поляків заняти становище“.

[Міжтим в червні 1653 р. запобігають Поляки про поміч на Заході, про що мова дальше]. Том I. ст. 321.

Містер Джон Бензен повідомляє з Гданська, 8 (н. ст.) липня 1653. „Син Хмельницького (Chimiliske's son) в живих і не полонений. Сила козаків з кожним днем зростає з приходом Татарів, і якщо вони рушають в Польщу — про що всі переконані, то вони рознесуть все перед собою“ («they will carry all before them»).

Цей сам Джон Бензен повідомив з Гданська під датою 5 липня 1653. „Останньої ночі (т. I. ст. 333.) прийшла відомість..., що козаки в поході і що побили часті королівських військ, які розшукували поживи. Це заставило короля до відвороту на шість голяндських миль в побоюванню, що коли залишиться, то воли його окружать своїм військом. Як близько вони до нього, це не знає, але певне є, що вони в поході“.

В листі з Гданська п. д. 22. (н. ст.) липня 1653 р. читаємо таке: „Польський король (т. I. ст. 346) рушив шість миль за Львів (Limbrick), рішений битися з козаками, якщо ці наблизяться. Коли він налаштував табор, надійшли послы для замирення, так що мабуть король залишиться там через літо“.

Том I. ст. 366.

„Ратисбона, 31.VII. 1653. З деяких листів розвідується, що справа польського короля на добрій дорозі і що Хмельницькому (Chimilniski) нанесли багато клопоту Трансильванці. Татари мали приректи поміч але польський король задумав їм в цьому перешкодити“.

(На день 31 липня 1653 припадає дозвіл, udzielений соймом в Ратисбоні для польського посла, збирати добровольців проти козаків).

В листі з Риму п. д. 1 вересня 1653. читаємо таке: „З Польщі (т. I. ст. 434) доносять, що Хмельницький (Chmielinsky) післав послів до короля, вести мирові переговори. Король поставив такі услівя, яких козаки не приймуть. Доносять також, що Москалі 86 тисячною армією облягають Смоленськ і Полоцьк“.

Т. I. ст. 476.

Ратисбона, 4 (н. ст.) вересня 1653. „З Польщі доносять, що князь Трансильванії разом з князем молдавським поби і двацять тисяч вояків, які прийшли на поміч князеві Волощини від козацького Хмельницького, ніби князя Волощини, його зятя. Мабуть там є надія на союз між польським королем, князя-

ми Трансильванії і Молдавії проти козаків і князя Волощини. Вісти з Польщі так непевні і так різні, що сумлінний чоловік гидиться (= »is loth to send them«) посилати їх приятелеві, але я думаю, що ці новини є зівсім правдиві, бо з доброго жерела для цісарського двора. Польський король є в такім положенню, що козаки не мають відваги видати йому битву“.

Т. I. ст. 581.

„Р. (?), 18 падолиста 1653. Новини з Польщі добрі і згадувані козаки не вважаться зустрінутись в битві з (польським) королем, який зміцнився союзом з Молдаванцями, новими Волохами і Трансильванцями проти козаків — що немало задає клопоту Туркам і невірним“.

Т. II. ст. 3.

Гданськ, 14 (н. ст.) січня 1654. В цім листі мова про мир і союз між польським королем, а козаками і Татарами.

Т. II. ст. 53.

„Ратисбона, 5 (н. ст.) лютого 1654. Москалі вповіли війну Польщі, думаючи, що не може бути мира між Поляками, а козаками і Татарами; мир все-таки заключено, як можете видіти з копії листа короля до цісаря і з другого листа, а саме листа віцеканцлера, які тут залучую. Ваш Бевернін“.

Т. II. ст. 120:

„Гданськ, 7 (н. ст.) марта 1654. Отримуємо відомість з Польщі, що козаки зробили угоду з Москалями, а щоби Москалів упевнити в їхній вірности, вони мають їм відступити три графства (полки), якщо це тільки не вістка королівського двора, щоб довести до угоди з козаками, або щоб зискати більший податок, що вкінці недалекий час покаже. Московський князь вже заняв Київ, Білу, Черкавск і Chreйн (?) і посувається дальше з великою силою. Ця відомість спричинила велике порушення на соймі у Варшаві“.

Т. II. ст. 170.

„Роттердам, 27 марта 1654. Польський король тяжко зажурений (нещастям); в Литву ввійшло саме 50.000 Москалів, крім двох інших великих армій цієї нації; одна зміряє до Смоленська, а друга, яка машерує між цими двома, щоб получитися з одною з них, як знайде потреба. Козаки й Татари також у великім числі машерують з другої сторони Польщі“.

Т. II. ст. 652.

Лист з Архангельська з дня 25 серпня 1654 р. Армія російська налажена проти Польщі в числі 700.000 людей.

[Нижче цитуємо лист польського короля до Кромвеля: лист під датою 30 падолиста 1654. Стверджуємо вже тут, що Поляки хотіли втягнути Англію у війну з Москалями. Майже рівночасно робили Москалі старання, так у Відні (Листу 22. X. 1654), як і в Парижі (Лист з 14. XI. 1654), щоб позискати для себе прихильність.]

Т. III. ст. 84:

„Гданськ, 16 (н. ст.) січня 1655. З листів з Польщі довідуємося про вдатний похід польської армії, який на поміч прийшли нові татарські підмоги проти козаків на Україні. Більшу часть козаків побито і змушено Хмельницького (Chmilinski), відступити до Корсуня (Corsan). Він тепер просить о союзу, який недавно відкинув“. Дальше піднесено інші вдатні походи Поляків коло Мінська, Могилева і інші.

Посол Пелс до Штатів Генеральних (Голяндських):

„Гданськ, 18 (н. ст.) марта 1656. Польська почта, яка тут надійшла, приносить дуже мало відомостей,

яким можна би повірити. Довідуємося, що Його Величество (польський король) є ще у Львові, або де-що за ним в сторону Камінця Подільського (Kaminitz Podolsky), вичікуючи сполуки Татарів і козаків, які, доки не появиться трава в полі, не роблять служби. Чутка є, що прийшло до битви між Шведами і Поляками близько Samosch, але про це пишуть з Варшави і Thorn так неясно, що не можна мати ніякої ясної думки про це. Також кажуть, що Хмельницький (Chimnitsky) є особисто з королем Польщі і що піддався з козаками Його Величеству з достовірною лояльністю, за що в нагороду іменовано його воеводою Польщі (a woywoda of Poland).

Т. IV. ст. 691.

Відомість з 22 цвітня 1656. „Останні новини згадують, що козаки післали двох своїх духовних до короля, який відбув з ними авдієнцію. Вони прирекли, що Smielinsky прийде йому на поміч з 350.000 мужа, як тільки в полі виросте трава для коней“.

Т. V. ст. 79,

Лист до Petkun-a, „Гага, 10 (н. ст.) червня 1656. Monsieur de Creosique пише мені з Ратисбони, що козаки почали війну проти короля Казимира“.

Т. V. ст. 194: „Голяндські послы в Пруссії до Генеральних Штатів.

Марієнбург, 18. липня 1656. Козаки погодилися з королем Польщі і висилають йому на поміч свої війська“.

Т. V. ст. 345:

Ельбінг, 5 (н. ст.) вересня 1656... „Як достовірні жерела подають, то 6.000 козаків впало до Польщі, нищать шляхту і є на службі Шведів“.

Т. V. ст. 473.

„Ельбінг, 12 вересня 1656. Тут до Ельбінгу прибув патріарх від Хмельницького (Chmelnitsky), генерала козаків до шведського короля, щоб переговорити з Його Величеством про лігу і сполучення армій проти Москалів. Він іде звідси завтра рано до Фрауенбурга до короля; є чутка, що король пішле з цим патріархом своїх двох послів до названого вже генерала Chmielnicz-ку, щоб заключити і зміцнити договір, про що напишу докладніше найближчою почтою“.

Т. V. ст. 493:

„Голяндські послы в Пруссії до Штатів Генеральних. Фрауенбург, 24 жовтня 1656. Державний канцлер повідомляє, що 15.000 козаків машерує в службі його величества короля Швеції і наближується до Konigsberg-a“.

Т. V. ст. 540:

„Франкфурт, 5 (н. ст.) падолиста 1656. Останні листи з Прус доносять про смерть Хмельницького (Chmielnitsky) і про те, що козаки вибрали його канцлера своїм генералом. Козаки дуже обурені на Москалів, які домагаються, щоб вони покинули константинопольського патріарха, а признали московського“.

В листі з Гданська під датою 18 (н. ст.) падолиста 1656. читаємо таке: „Козаки (які є в союзі зі шведським королем), напали на Татарів в їх повороті зі здобичю, багатьох повбивали, інших змусили до втечі, забрали цілу їх добичю і увільнили невільників, між якими був полковник Петро (Peter), якого високо цинить король Шведів і якого визволення було доброю новиною для нього. Король Шведів і електор бранденбурзький мають стрінутися і конферувати разом. Присутним має бути також московський амбасадор, який бажає мира. Якщо це правдиве, то Польща мусить упасти“.

(Далі буде)

Українські завзятці

(Картина з недавнього минулого)

П о д а в Іван Ставничий

За згодою автора, мого б. товариша із шкільної лавки в польській гімназії в Станиславові, Давида Єрдтрахта, кол. поручника австрійської артилерії, тепер видавця й редактора „Ренесансу“, імпазантного видавництва на двох мовах, німецькій і польській, подаю цей виривок із його відчиту п. н. „Психологія Жида-вояка“, виголошеного дня 7-го грудня 1918 у Станиславові в театральній світлиці ім. Монюшка на основі його власних споминів із т. зв. карпатської війни. —

Іван Ставничий

Я бачив гори, застелені трупами, поля і води, зарожевлені сердечною кровю жертв жорстокої війни, я бачив кучугури змасакрованих тіл, кістки, черепи, ноги без тіл, людські внутренности, лишені на жир крукам і воронам, я чув розпучливі зойки, роздираючі, безсилі наклики ранених за останніми обіймами своїх матерей, жінок, дітей — мале на мені зробили вражіння.

Це війна видерла нам усякі людські інстинкти, розшарпала на вугле життя клітини думання, опам'янтання, подрухотала в нас у хвилях божевілля на взір навіжених наше власне „я“, скристалізувала нам серця в граніт.

*

Це було в останніх днях вересня 1914 року. Російська салдатня, після здобуття Стрия, грозила дорогою на Мукачево заливом Угорщини. Не зустрічаючи майже опору, значила свій похід пожежою й убійствами, женучи перед собою заграблену худобу.

*

Нас перекинули скоро з іншого фронту в пасмо Верецьки, на галицько-угорську границю. Наша батарея і 600 лянштурмистів із верндлями¹⁾ мали боронити входу в глиб Угорщини, обсадити фронт 35 кілометрів. Наша піхота була так „густо“ розсіяна, що я не був у змозі побачити ніодного вояка. Ми звернули дула наших 4-ох гармат до хатки граничної сторожі та ждали її пожежу; знак, що ворог наближається.

Вів туди одинокий гірський плай, що уможлививляв транспорт гармат і трену, бодай так на основі наших докладних „спеціалькарт“. Ми посвятили тій цілі вбачливу увагу; були певні, що в нашому вогні не перекарадеться, не прослизнеться ніодин Москаль

¹⁾ Верндлі — давні австрійські кріси системи Верндля, закинуті й невживані правильною австрійською армією, яка користувалася нагомість новітніми, удосконаленими крісами системи Манліхера, а старі, безпожиточні, тяжкі й незугарні Верндлі передано старим жовнірам краєвої оборони, зводячи тимсамим оборонність цього позафронтового властиво війська до нуля.

Прим. Івана Ставничого.

і навіть на думку не спало нам, що супротивник, користуючись іншими, незваними нам плянами, заскочить нам артилерією й тренем зади.

Незабаром мали ми бути свідками проймаючих жахом випадків, катастрофальних для нашої карпатської оборони. Ми були оточені.

Коли одного ранку ненадійно та просто в неймовірний спосіб, кільканадцять козаків разом із козацькими гарматками знайшлося нам у боці та позад нас, не могли ми вийти з дива, з якою прецизією противник обстрілював нашу, для людського ока укриту, позицію та квартири штабу.

*

Що ми вийшли ціло, маємо завдячити 23-ом українським легіонерам.

Ми бачили гору, близько 500 метрів високу, яка була позицією нашої батареї, систематично обкружуваною козаками, та обстрілювані ворожою батареєю сиділи ми скулені біля гармат; піт лясав нам мов із цебра, нас трусило наче від пропасниці, але наш стріл за стрілом і полум'я, яке видобувалося з розжарених рур, оповіщало неприятеля, що ми ще живі. Ми були певні, що живцем не вийдемо, але сказали собі, що кроваво мусять окупити Москалі свою добич. Утікати ми не могли вже, бо всі дороги відтяв нам супротивник.

... І вже на своїх зручних кониках драпались до нас козаки, вже-вже грозила нам смерть або полон. Задеревіли нам руки, скаменіли на мить думки...

Ми чули ще тільки немов із неба спливаючу пісню, а таку тоді молоду, пісню болю й свободи:

„Ой у лузі червона калина“...

... І знеароку против повітря жахом, тріумфом ураган окликів:

„Гура!“

приглушуваний пекольним вогнем крісів і гармат...

Так пригадую собі, ще сьогодні бачу, кільканадцять кроків перед нами женеться жмінка 18-літніх юнаків із сосонковою галузкою на шапках та жовто-блакитною кокардочкою на грудях, із піснею на устах, женеться, рум'яні личка ясніють геройським блеском у сходячому сонцю, а Гераклеві долоні несуть смерть у ворожі ряди...

*

... Сонце зійшло!

Кидало своє золоте проміння на 23-ох молодих завзятців, що поклали свої мученицькі голови на жертвнику Батьківщини, але бодай свої Батьківщини. Кров стікала їм із ран, тіла вже були скостенілі, лиця нерухомі, але уста мали вираз, немов би ще співали:

... „а ми тую славу Україну, гей, гей, розвеселимо“...

Оборонці карпатського провалля...

*

Користаючи з хвиливого замішання й відвороту ворога, ми мчали мурованкою Верецьки до Поляни.

Торговельна освіта в українському військовому таборі в Дайч-Габлю

(Уривок зі споминів)

Написав: Д-р Степан Годований

Ця ділянка освітньої праці знайшла свій вислів в численних кооперативних курсах, які влаштовувано в таборі завдяки невтомному дир. Тимкові Баришеві.

Вписалися передусім ті старшини Німці, які прибули до бригади в 1919. р. в надії, що здобудуть собі заняття і прислужаться українській справі. Та в 1920. р. надія на виїзд бригади на Україну змаліла зовсім,

а вони мусіли вертати до Відня. Отже хотіли вернути бодай з покінченою торговельною школою і таким чином змінити військовий фах на заняття книговодства або торговельного агента.

Деякі Українці старшини і нестаршини вписувалися на курс, щоби покінчити будьяку фахову школу „на всякий випадок“. Всі записані мусіли знати докладно німецьку мову, бо всі учителі були Німці і згодилися викладати тільки з умовою, що всі слухачі знають по німецьки. В таборі не було відповідної зали на виклади. Зрештою табор, 1 км. від міста, відстрашував професорів. Треба було пошукати приміщення в місті. По довгих короводах вдалося винайти салю в реставрації Футтера, Німця. В нього

була на 1-ім поверсі досить простора зала, мало уживана. Він відступив цю залю за 200 кч. місячно (около 6\$). Опал давали слухачі самі! — Замість лавок поставлено столики і крісла, вистарано таблиці, стіл

Пштовий курс в таборі інтернованих вояків У.Г.А. в Ліберці на Чехословаччині

Але в серпні 1920. р. виникла серед тих таборитів, що мали середнє образование, а не могли виїхати на студії з табору, думка зорганізувати в таборі торговельний курс для абітурієнтів. Ініціаторами були от. Ваня, командант 1-го піх. полку, от. Дичка, командант жандармерії, сот. Ленартович і поручник інтендант Еліяшевський. Вони їздили до сусіднього Райхенбергу і переговорювали з учителями тамошньої торговельної академії, чи не схотіли би вони приїздити до Дайч-Габлю і викладати на курсі. По довгих переговорах учителі згодилися приїздити з лізницею щодня до Дайч-Габлю.

Рівночасно внесено через райхенбергську торговельну академію прохання до міністерства освіти в Празі, щоби нашому курсові дало право публичности. За той час розпочато акцію організації курсу в самому таборі. Проголошено денним приказом вписи. На перший заклик вписалося 62-ох абітурієнтів.

Курсанглізької мови в таборі інтернованих вояків У.Г.А. в Ліберці на Чехословаччині 1920/21 р.

замість катедри і школа була готова. Професорам платив комітет ініціаторів за годину, залізницю і харч плачено окремо. Потрібну суму грошей згодилися складати слухачі щомісячно зі своїх військових поборів. Висота шкільної оплати залежала від військового степеня (таборити одержували в той час платню рівну чеським військовим поборам). Оплату складали на руки пор. Петра Палійчука що місяця. Найнижча оплата (для однорічних стрільців) виносила 30 кч. Старшини платили значно більше. Цей прояв товарищескості всіх інтелігентів без огляду на військовий ступінь слід підчеркнути.

Між слухачами переважали старшини, але було кількох підстаршин і однорічних. Весь час курсу учасники працювали від отамана до стрільця в пов-

Старшинський хор української бригади в Дайч-Габлю на Чехословаччині.

ній гармонії. Особливо от. Ваня відносився до підчинених йому в полку, а тут шкільних товаришів, незвичайно тактовно і жичливо. Він дав всім членам I-го полку сталу відпустку на час тривання курсу. Нераз в часі перерв полагоджувано справи, які належали радше до військово-службового обсягу. Коректно поводитися і інші старшини супроти своїх низчих степенем товаришів. Наука розпочалася у вересні. В лютім прийшло уділення права публичности від міністерства освіти в Празі з датою 28. II. 1921. р. ч. справи 16.611/21. —

З кількадесять учасників цього курсу пригадую такі імена: от. Ваня, от. Дичка, сот. Еліяшевський, поруч. Петро Палійчук, четар Матеїк, хор. Обст, хор. Осадчук, підхор. Чуквінський Петро, Яків Мушій. Інших тяжко пригадати.

Управителем нашої школи був дир. торговельної академії в Райхенбергу Д-р Ціглер. Він крім того викладав народне господарство і торговельне право. Його виклади були дуже інтересні, особливо в тих моментах, коли він різні народно-господарські теорії ілюстрував прикладами зі свіжої минувшини або сучасности.

У всіх наших професорів замітна була велика солідність в підготовці і виголошенню викладів. Го-

сподарем кляси був проф. Карло Гербріх. Він же викладав книговодство і нім. кореспонденцію з легкістю рутинера.

Торговельну математику і науку про торгівлю учив проф. Вінтерштайн, а торговельну географію проф. Рунге. Ми тишилися, як зближалася година проф. Водічки, який поясняв з великим педагогічним хистом способи продукції різних товарів торгівлі і промислу. З англійською мовою і кореспонденцією познакомив нас знаменитий педагог проф. Д-р Вундерліх.

Недовго після розпочаття курсу вийшло маленьке непорозуміння поміж деякими слухачами, а проф. Вінтерштайном. Йому закидали, що він не досить ясно викладає математику. Директор Ціглер, порозумівшись з нашим комітетом, призначив до математики іншого професора: Вавріша, а Вінтерштайн вчив далше Handelskunde. Це був одинокий інцидент за цілий час тривання курсу. Зрештою між професорами і учениками панували якнайкращі відносини. Гурток слухачів все відпроваджував поодиноких професорів на стацію. Професори викладали із тих самих підручників, що на торговельній академії в Райхенбергу. Хто хотів, закупив собі німецькі підручники і вчився з них. Але був між нами пор. Ерстенюк, що дуже добре стенографував по німецьки (в нього був також свій власний систем стенографії — відмінний від Габельсбергера). Він стенографував такі виклади:

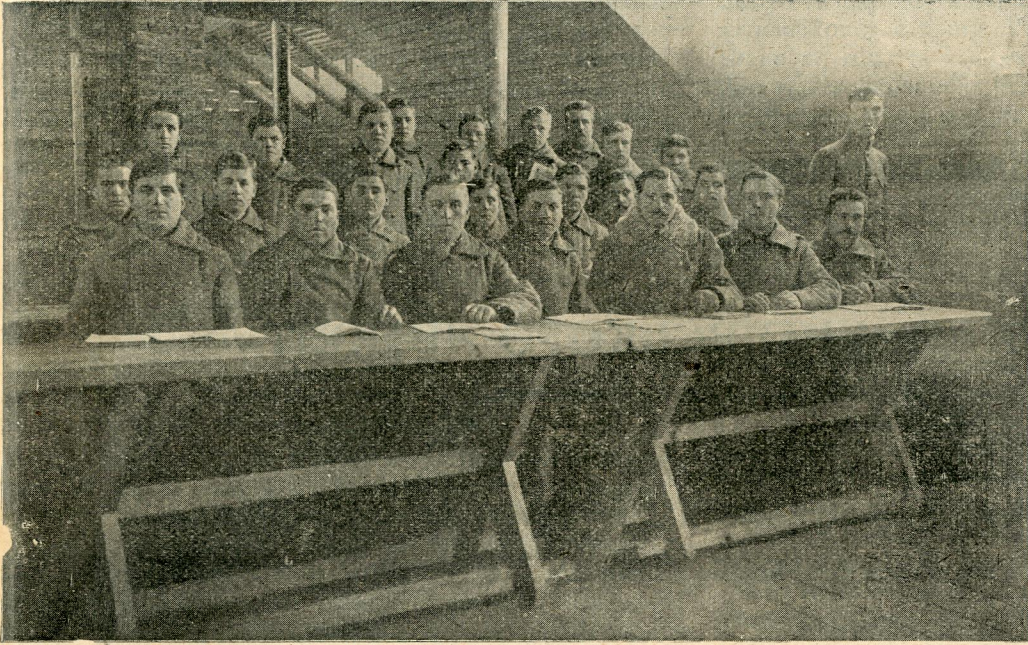
народне господарство, право торговельне, наука про торгівлю, товарознавство. Опісля переписувано ці виклади і відбивано на шапірографі потрібну кількість підручників. За ці відбитки стенографованих викладів платилося окремо. Таким чином ми мали кольосальну вигоду, бо професори не могли нам нічого закинути щодо змісту вивченого предмету.

Деякі професори весь час тільки викладали, а деякі також перепитували, як на прим. проф. Вавріш з торговельної математики і К. Гербріх з книговодства і кореспонденції. Щодня питав проф. Д-р Вундерліх. Англійську мову ми вчилися з підручника: Otto Sauer Gaspey. Викладали наші учителі чистою літературною мовою без домішки діалекту, так що нам легко слухалося викладів.

При щоденних перепитуваннях навіть Українці привикли скоро до німецької мови. Багато слухачів Українців діставало похвали за добре опановання мови.

Із записаних не всі видержали до кінця. Побачивши, що треба здорово взятися до праці, багато виступило. З 62-ох тільки 38 остало до кінця. Виступили самі старшини, з низчих чинів не покинув праці ніодин.

Наука відбувалася щодня від 1-8 після полудня, яких 5-6 годин. На вивчення завданого і випрацю-

Школа неграмотних української бригади в Дайч-Габлю на Чехословаччині.

вання домових вправ лишалося щодня передполудня. Це конечне зло нам вийшло на добре, бо ми студювали перед полуднем, коли ум був свіжий. Навіть неділя не була зовсім вільна! В неділю до полудня було дві години нім. торговельної кореспонденції. Та ми радо жертвували вигодою, щоби тільки здобути якнайбільше знання. Фреквенція слухачів була точна. Рідко траплялися опущення годин. Якщо хто-небудь не міг бути присутнім, тоді на найблизчій лекції оправдувався. Директор все приймав оправдання.

Зближався червень 1921. р. В тім місяці мав закінчитися курс іспитами. Всі слухачі підготовлялися до цієї хвили горячково. Йшло про те, щоби не тільки здобути патент з добрим успіхом, але також показати перед чужинцями свої здібности. Солідна підготовка була потрібна, бо мали питати матеріял з цілого року. Підготовлялися групами, для більшої певности перепитуючи себе взаїмно. Я вчився в трійку з Я. Мушієм і Петром Чуквінським. Іспити почалися 20. червня 1921. Професори іспитували групами по кілька слухачів разом кожний предмет зосібна. Предсідником комісії був Д-р Ціглер, екзамінатором даний професор, а ще один професор прислухувався як свідок. Іспити йшли гладко. Матеріял знали слухачі добре. Вислідом були директор і професори вдоволені,

також курсанти, бо іспит зложили всі, що приступили.

Після укінчення іспитів всі абсолювенти одержали звичайні свідоцтва торговельної академії в Райхенбергу. Свідоцтва виписані на німецько-українських друках німецькою мовою.

На закінчення курсу влаштовано пращальний комерс, на який приїхали всі наші професори з Райхенбергу. Комерс відбувся в замковій реставрації сусідного села Лембергу. Тут в тім замку перебував 300 літ тому Валенштайн, тут задержався в 1812. р. Наполеон, як рушав в похід на Москву, тут серед розкішної зелені оточуючого замку ліса, пращали ми своїх професорів. В часі ко-

мерсу виголошено кілька промов, що мали затіснити ці німецько-українські звязки, які навязано впродовж року. Директор курсу говорив в своїй пращальній промові про значіння торгівлі і торговельного образования в життю народів. „Особли о для Вас, Українців — казав він — необхідно добути господарські основи вашої самостійности“. Він висказав побажання, щоби абсолювенти курсу стали піонірами економічного движення українського народу. Йому відповів від імени курсантів от. Ваня. Говорили ще й інші професори та учасники курсу.

Закінчено комерс спільною знімкою.

Багато з абсолювентів цього курсу скористало і одержувало посади в банках та фабриках, але біль-

Школа неграмотних української бригади в Дайч-Габлю на Чехословаччині.

шість пішла студіювати на високі школи в Празі, Берні та інших містах Ч. С. Р. Деякі з абсолювентів цього таборового курсу записалися згодом на високу торговельну школу в Празі і завжди згадували, що згаданий курс дав їм добрі основи торговельного знання.

Аналогічний курс відбувся рівночасно в райхен-

бегським таборі Кравцівців. Про нього повинен написати хтось з учасників.

Назагал ці курси в таборі давали не тільки фахове знання, але помагали перебути таборові злидні, займаючи ум кожного таборита корисними річами. Не було часу на різного роду силетні, які в найстрашнішими ворогами таборового життя.

Листи з хирівського фронту

(З листів стрільця Степана Венгриновича)

Городовичі, 4. II. 1919.

Нині то варта написати до хати. Довго не писав, бо не було що.

Гарний був день у нас, описати не дається, може колись розкажу.

Противник робив наступ на наших фронті.

Дістав поміч зпід Люблина, тай гармат більше і був певний, що нині буде в Самборі.

Вже в ночі дістали ми вістку телефоном, що Полякам прийшли свіжі батерії, що буде наступ. Негайно повідомили про це усі батерії, всі куріні.

Поляки дістали гармати, що бють дуже далеко — на 14 км., так в ночі били з Хирова аж до самого полк. Кравса — до Глибокої.

Коло 10 г. в ночі кулі зі страшним свистом перелітали над нашою хатою, та ген у Фельштині — Глибокій розривалися.

Потім почав тяжкими (15 цм.) бити на наш двір. Розуміється спання вже не було. Наші батерії — всі як одна — в однім часі почали відповідати...

Це було в ночі.

Потім ми трохи заснули. Над раном, ми ще в ліжку, ще на дворі темно... аж тут свист... знову бє тяжкими на наш двір.

Ого, вже певно наступ починається... Ледви вбрались, а тут вже канонада, аж ціла хата трясеться.

Наша стійка в лісі зголосила телефоном тільки два слова: „Поляки наступ“. Кличемо дальше, щоб пояснили, та вже не відзивається. Ми повідомили Фельштин, щоб скоро слали резерви.

Всі наші батерії почали відповідати. Наш командант поїхав наперед аж під першу лінію та подавав телефоном команду. Поляки підсувалися довгими розстрільними на цілім хирівським фронті. Їх гармати били найбільше на нашу батерію. День був гарний, погідний.

Я ходив по подвірю, передавав команду від телефону. Над головами такий пекольний свист і гук, що здається, коли це щасливо минуло, то вже нічого нам більше бояться. —

Ці важкі стрільна, чи як ми їх звемо „пятнацятки“, падали на кільканацять кроків від наших гармат й вносили стовпи глини й диму ген над смереки, а потім падало з гори каміння й залізо... Ми ховались у сні. —

Ті знову, що далеко несуть, розривалися в горі над нашими гарматами, але гук робили такий страшенний, як би світ мав валитись.

Одна граната впала може на 2 м. від нашої гармати, друга з важкої вцілила в сам двір, розвалила ганок — сні й один покій, вбила чуру нашого вете-

ринара, ранила рахункового й кухара. Дивне щастя, тільки людей було в дворі, а усього один убитий.

Один селянин мав їхати нам по муніцію, але що противник дуже бив на нас, то він заїхав на подвіря, а коні завів до стодоли. В тім упала граната до стодоли, селянина й одного коня вбила, а другому коневі відорвала передні ноги, його добили.

Та правду кажу, я ні трохи не мав страху. Більше вже боявся в ночі, як били тими важкими. Ми ще й жартували собі, коли дивились на ці фонтанни диму, що бухали зпід землі — коло нас.

А піхота наша десь певно раділа, що не на них, але на артилерію бє.

Я подивляв команданта нашої групи Сенечка, який зі заложеними в кишені руками, проходжувався перед дулами гармат (дула гавбіц спрямовані понад хату в гору) і на підставі звідомлень зорця, щось скоро додавав — відіймав у голові, а потім звучала різка, ще австрійська команда:

Дістанс... Зайте... Темпірунг... Сальва.

Хлопці гляділи на нього й не важились своїх місць покидати.

Довкола хати, на дорозі — в городі, всюди ями на 3 — 4 м. проміру, три рази пірвало нам телефонічні драти, мусіли переривати стріляння і слати телефоніста, щоб направив.

І знову йшла команда за командою, хлопці звивались коло гармат і дальше йшла сальва за сальною.

Підчас стрілянини посилали по муніцію до Глибокої, бо боялись, що бракне.

За нинішний день артилерії належить велике признание, бо ніодин не відійшов від гармати, кожний робив свою службу.

Але піхота справилась ще краще. Припустила вору розстрільну на трицять кроків під свої лінії в лісі. Противник підходить собі поволи, не сподівається нічого, аж тут нагло трр... р... р... машиновий кріс почав січи. Завернув і пішов у розсіпку, наші Гуцули за ним. Загнали до одного ліска, а тоді наші гармати почали „барабанний вогонь“ на цей лісок, аж листя й галузя до гори підлітало.

Треба знати, що нам прийшло з України багато американських машинових крісів. Дуже вони цікаві, такі легенькі, що один чоловік бере на плече і біжить наперед. Набоїв не має на стяжках, а лише в колісцятках, щось так як револьвер. Колісцятко обертається довкола і сипле кулями. В такім колісцятку має бути 47 куль...

Кожна сотня й кожна батерія їх дістала. Вчера вечером враз з обслугою прислали їх, а нині вже нам придалися у битві.

Противник здорово перечеислився, думаючи, що наша піхота така, як колись була під Ніжанковицями. Тимчасом Гудули не такі — вони аж рвались наперед, хотіли гнати за противником аж до Хирова.

Противник вибрався вже з хлібом — мясом, думав що пожене нас, то й віз все за собою на возах. Наші все те забрали. Богато муніції до машинових крісів, сорок полонених, чотири коні. —

Противник мав три панцирки, одна якось нещасливо заїхала, чи на діру в шинах, чи вколіїлася, досить, що не могла ні взад — ні вперед. Наша батарея почала тоді биги на неї і ми оглядали потім, як з вагонів виносили на ношах ранених.

По полудні я їздив з командантом до першої лінії — та бачив, як рештки розбитків втікали до Хирова й несли ранених на ношах. Бачив і ту панцирку, яка дотепер ще стоїть на шинах...

Отаман Паньків, що то я за нього розказував у хаті, що біжить наперед з гранатою і револьвером у руді... був нині ранений. Один вістун убитий, крім цього чура, і щось шість ранених.

Вечером, вертаючи з першої лінії, я побачив як везли на цвинтар цього селянина, якого вбила куля. Жінка й донька йшли за труною і плакали. Я відпровадив їх аж на цвинтар, також кулями поритий.

Тепер ніч. Усі сплять, тільки телефоніст держить службу при телефоні, а я пишу лист до хати.

Той чура, що ще вчора брав у мене заслуженину, такий молодий — гарний... нині присипали румовищами. Певно й не стямився.

Коби лиш тепер у ночі не було стрілянини, бо і змучений і хочеться спати, спочити.

Ті, що були у Італії, кажуть, що нинішній день, то „правдива — австрійська“ війна.

Городовичі, 22. II. 1919.

Нині щасливий для мене день. На дворі прегарно. Морози — сніги вже минули. Вийдеш на двір і до хати не хочеться вертати... так дивно вражають ці гуркоти гармат у цій гарній природі.

А однак з цим гуркотом якось веселіше... як перестануть стріляти, то чомусь сумно стає...

Дістав нині картку від тата, тому в мене нині свято, хоч це лиш субота. Пишуть тато, що Хирів — Добромилів заняті. Чомусь так смішно мені це читати. Хочби тому варта бути на фронті, щоб знати правду: де противник, а де ми.

Ні, тату, ми все ще тут — де були, а Хирів перед нами й що ночі горять у нім хати, які запалюють наші гармати, що прийшли з України.

Ось тепер дістали приказ запалити хату, де сховався ворожа полева сторожа з машиновим крісом і вже гудуть стрільна.

Гарно в нас — дуже гарно. Тільки щось на Великій Україні сумно, здається тому стоїмо на місці, бо всю увагу на Київ звернули... а зрештою не знаю.

Я вже переніс свою адюнтатуру з двора до сусідньої хлопської хати. Маю покоїк і вікно на город отворене, телефон на столі. Менше важні справи по лагоджую сам, а важніші два рази денно предкладаю командантові. Я вже свобідніший. Позбувся цього вічного дзвонення телефонів, — маю більший спокій.

От — тепер сиджу при своїм столику, розділював пошту для батерії і для себе найшов...

Два рази денно маємо старшинську школу по 1½ г. — Вчать нас орудувати гарматами.

Тільки цей спокій на фронті мене непокоїть. Чому і чому. Завдаю собі питання... Нащо й на кого ще ждемо. Чому не йдем вперед. Видко так мусить бути.

Вже раз мали йти, вже приказ був, вже консерви роздали, підводи зі сіл стягнули, нараз... відкликано.

Наш фронт тепер сильний. Старшини від піхоти хваляться, що так укріпилися, що противник не в силі перервати фронту.

Городовичі, 25. II. 1919.

Нині на нашій фронті спокій. 6-го перемире з Поляками на 24 год. Вчора в ночі прийшов приказ, що нині від 6 г. рано мається здержати всякий огонь аж до 6 г. завтра. Ще до 6-ої били машинові кріси, а точно о 6-ій як маком сій.

З нашої сторони вийшов один сотник і четар з білою хоругвою і пішли до Хирова — як парламентарі, глядіти, щоб Поляки за цей час не перепроваджували військ або муніції.

Недавно надїхала карита й від Поляків. Також двох польських старшин з одним візником. Коло нашої полевої сторожі заткали їм ватою очі, завязали хустиною і наш візник відвіз їх дальше до Глубокої.

Ми стояли на вулиці й гляділи, як їхали попри нас зі завязаними очима.

Наші сходились з Поляками, частувались тютюном, передавали собі взаїмно пошту до дівчат... і передав картку до тітки.

Це коротке перемире на те, щоб до Львова довести для цивільної людности їду, бо там велика нужда — голод. Наші Львів окружили, шлях між Львовом, а Перемишлем понищений.

Нам це спершу дуже дивним здавалось... цілий фронт кляв у телефонах аж до пізна — до ночі. Ми бємось, Львів окружили на те, щоб голодом виморити, а панове з гінтерлянду собі перемиря роблять, щоб туди їсти могли довести.

Аж рано вернув наш командант Сенечко зі Самбора й пояснив цілу справу, що Поляки дістали наказ уступити й будуть мусити це зробити, бо анганта хоче нашими грудьми заставитись перед навалюю большевизму.

Та байка. Нехай заставляється. В нашому інтересі однаково большевиків з України прогнати, тож на їх огни й ми свій колачик спечемо.

Так думаємо тепер, а ця вістка, що сам Петлюра приїхав вчора до Стрия (з кожного куріня поїхав один старшина і 4-ох стрільців на повітання) впевняє нас, що й там у горі думають про нас і дурного перемиря в нашу некористь певно не підписалиб.

Отже спокійно спимо до завтра — до 6-ої, а потім може буде продовження... і кінець війни з Поляками.

Побачимо.

I III. 1919.

От що лиш надїшла телеграма, що Поляки з нами до згоди не прийшли, переговори перервані, авізо до бою ще надїде.

Отже завтра, а може ще й цієї ночі дальше загремлять гармати.

Висилають кількох однорічних до артилерійської школи до Станиславова. Малиб їхати 4. III., може й я з ними поїду, та ще покажеться.

Станиславів, 17. III. 1919.

Артилерійська школа старшин.

Так жалую того, що я тут найшовся... чому не лишився далше в полі.

Там гарно, там вдоволення чується, а тут чомусь все непокоїть думка: „Ось, ти став маркірантом — як багато інших.

Не думав ніколи ним бути. Плянував собі, що школа потреває 4 тижні, та знову верну в поле й буду все добре розуміти, ніхто не закине мені, що даром звідки ношу.

А тут вже 20-ого вневдовзі, а школа не то, що не кінчиться, але ще й добре не почалась.

Та бачу, що й не навчать нічого. Я в полі все бачив своїми очима, почав простим телефоністом, а скінчив адютантом, то й усему приглянувся.

Тут поприсилали майже дітей, будуть з ними переробляти все спочатку, а я мабуть верну в поле таким мудрим, як прийшов.

Тут панове в жовтих чоботах — плащах, у козацьких кучмах, кинджали аж вилискують від золота за поясами. Тепер поволі привикаю до цього виду, та спершу, як прийхав у своєму замараному кожусі, то якось дивно відбивав від цих лискучих револьверів і шабель... бож ворога на місті, ані в театрі нема.

Заняття нема майже ніякого, тільки муштра від

$\frac{1}{2}$ 8 — 10-ої, потім по обіді ніби якась школа, з чого кріс складається... тощо.

Нині мороз, вікна в нашій касарні замерзли, палити нема чим, я накрився коциком і своїм кожухом та ще не міг спати.

Ні стола — ні крісла. Їдунка служить і за таріль і за мидницю.

Є нас тепер усіх однорічних понад 50, кажуть, що пізніше будемо мати свою кухню, та все це десь аж 25-ого почнеться.

Ще ані наші учителі ані коні до гармат не прийшли. Наше приміщення це кляса без вікон. Дістали кожний сінник, простирало, коцик і їдунку, напхали сінник і спимо.

Вчора приїхала до Станиславова італійська місія червоного хреста. Так парадно її витали. Піхота в нових мундурах, кінниця, самоходи прибрані в італійські краски.

Сам Станиславів гарне місто. Богато великих кам'яниць. Що крок, то написи: „Державний Секретарят“...

Щодня українські вистави, всі написи по українськи... відчувається, що це столиця.

Самоходи з якимись панамі вганяють вулицями.

Тільки зле, що не знаю нічого, що де на фронті діється, хіба те, що з часописів.

Ждемо з дня на день упадку Львова.

Памяти Осипа М. Твердовського

П о д а в Іван Чолій

В квітні цього року, виросла на Люксембурській землі нова могила, в якій спочив на віки один з видатніших старшин, сотник Осип Матвієвич Твердовський.

Покійний родився 1. XI. 1891 р. в Ніжині на Чернігівщині, в заможній сім'ї, яка рід свій виводить із наших славних козаків. Патріотизм батьків і народня традиція вплинули у великій мірі на пізніший світогляд Покійного. Початкову та середню школу покінчив Він в ріднім Ніжині. На початку світової війни покликано його до 176. переволоченського полку, в яким скінчив старшинську школу. Ще в російській армії був ранений, а за незвичайну хоробрість одержав високі військові відзначення, між іншим орден св. Юрія та „Білого Орла“ сербської армії. З вибухом революції в 1917 р. віддається всеціло нашій визвольній боротьбі. Як командант українізованого куріня, ранений в боях під Тернополем у голову, попадає в Київську лікарню, з якої в часі наступу Муравйова втікає до рідного Ніжина. Тут разом із своїм старшим братом бл. п. Матвієм — котрий в 1919 р. помер на тиф у Проскуріві — організує військовий відділ і разом із студентським відділом бере участь у відомих боях під Крутами, де по нещаснім бою був оточений московською навалою. Героїчним зусиллям, козацькою відвагою та окликом „Слава Україні“ кидається з недобитками свого відділу на ворога, продирається через його ряди й таким чином рятує від нехибної смерті, ці недобитки котрі пізніше ще довго давались у знаки ворогам, і відходить у Ніжин. Одначе не приходиться йому тут довго сидіти, бо

большевики переважаючою силою опановують місто, а Покійний зі своїми людьми втікає у ліси. Звідси робить безнастанні наскоки на ворога, та вкінці, по тяжких боях виганяє його з міста Ніжина, який задержує в своїх руках до приходу Німців.

У березні 1918 р. вступає в київську інструкторську школу, а по її укінченні одержує призначення до новоформуємоїся кадри 3-ої пішої дивізії II-го Подільського Корпусу в м. Умані. По сформуванні дивізії та наданні поодиноким полкам їх назв, дістає призначення до 12-го пішого Брадлавського полку, з яким дня 7. VII. 1918 р. переїжджає у м. Тульчин на Поділлі. Тут віддає він усі свої сили й знання для праці над піднесенням виховного рівня інструкторської підстаршинської сотні, якої став командантом. Він розумів вагу фахового вишколення і національної свідомости підстаршинського корпусу для армії і тому старався підвладних йому підстаршин підготувати відповідно до потреб і завдань нашої молоді армії. Але Покійний не обмежувався тільки до праці для підстаршин. Вкупі з одним старшиною Галичанином працює над піднесенням національного виховання старшин полку. З тією метою творить для старшин курси українознавства, які у великій мірі впливали на їх національний світогляд. Бо треба знати, що деякі старшини полку не могли склеїти добре речення по українськи, не говорячи вже про знання української історії, літератури і т. п. Коли вибухло повстання проти гетьмана у листопаді 1918 р., на поклик Директорії У. Н. Р. майже цілий полк зголосився під Київ. Потім цілий 1919 рік переходить По-

кійний усі вдачі й невдачі нашої Армії зі здобуттям Києва включно на панцирному поїзді „Помста“, якого на початку був помічником (командантом був його брат бл. п. Матвій), а потім командантом. Хто брав тоді участь у визвольній боротьбі на великій Україні, той мусів чути про „Помсту“ Твердовського, яка вславилась своїми подвигами проти московських окупантів. Наслідком героїських учинків та невпинного паралізування акції ворога, большевики визначили були навіть високу нагороду за голову пок. Твердовського. Осінню 1919 р. попадає Покійний у польський полон (Ландут, Бересте), з якого наслідком відомого варшавського договору з квітня 1920 року переходить у складі 6. стр. дивізії на Велику Україну. І знову почалась його праця на броневикі. Але відомі події заганяють його 21. XI. 1920 р. вдруге в табори інтернованих, тим разом у Вадовиці, а потім у Стрілково. Однак неспокійна козацька кров не дає йому сидіти за дротами й уже весною 1922 р. утїкає із Стрілково в Біловежську пушу, а по невдалих пробах перейти рижський кордон і дістатись на Україну, переїздить в західну Європу, де працює в копальнях і фабриках у Франції. Потім переноситься до Люксембургу й осідає в м. Еші-Альзет. Тут побіч тяжкої фізичної праці на прожиток, працює далі невпинно в користь нашої Нації, засновує спільно з п. Чубом Відділ О. У. Н. у Люксембурзі і вквортці стає відпоручником Проводу О. У. Н. на кн. Люксем-

Сот. Осип Твердовський † 16. IV. 1930 р.

Памятник на цвинтарі в Джурині на могилі Миколи Шанаїди, четаря У.С.С., який поляг в бою під Джурином в 1919 р. Памятник поставлений заходами Флії Т-ва Охорони Воєнних Могил в Чорткові.

бург і сумежні терени Франції. На цьому становищі оставав Покійний до смерті. З важко зароблених фізичною працею грошей тільки малу частину задержує для себе, а решту віддає на українські установи та посилає стареньким родичам на прожиток.

Але останніми часами все більше й більше відновляється стара рана в голові, яка спричиняє щораз частіші випадки мізкових припадків і це змушує його піддатись операції мозку. Однак операція не вдається і по 12. днях муки приходить дня 16. квітня 1930 р. смерть. Так перервалась нитка трудячого життя вірного сина України, високо ідейного громадянина й патріота та вірцевого старшини Укр. Армії. В саму великодню п'ятницю похоронено пок. Твердовського дуже величаво на міському цвинтарі в м. Еш-Альзет при участі української еміграції та місцевого населення. Національні прапори, велика кількість вінків, надіслані вислови співчуття зі всіх усюдів та похоронні промови були доказом, що пок. Твердовський був визначним громадянином, вірцевим старшиною та загальнолюбленим товаришем не тільки серед своїх, але й серед чужинців. Вічна Йому пам'ять!

Історія 4-го Запоріжського полку

імени полковника Богуна

Історичний матеріал Т-ва Запорожців. — Написав А. Тарнавський, сотник Війська Запоріжського.

(Продовження)

1918 рік.

1 січня командантом полку замість сотника Секрета був призначений сотник Дишлевий. Він з більшою енергією брався до боротьби з большевицькими впливами в полку, але вже тяжко було щось зробити.

2 січня 2 курінь полку під командою осавула Кушніря був висланий в м. Полтаву з наказом встановити українську владу, бо в місті вибухло большевицьке повстання. Осавул Кушнір 3 січня приїхав ешелонам на стацію Полтава і заняв її. Розвідка, післана в місто, донесла, що маса солдат з російських полків грабує крамниці і розбиває склади горілки.

Негайно-ж по донесенню розвідки курінь вирушив у місто і після короткого бою опанував ситуацію, взявши в полон 18 большевицьких агітаторів та 12 грабіжників. По наказу осавула Кушніря всіх їх тієїж ночі розстріляно.

Відновивши українську владу і давши змогу працювати українським цивільним установам, осавул Кушнір згідно з наказом повернувся до полку 9 січня.

11 січня большевики виступили збройно проти центральної української влади. Їх сили склалися з місцевих робітників та мас дезертирів з російської армії. Крім того їх підтримували деякі збольшевичені полки київської залози.

На початку-ж виступу Полкова Рада, до того часу майже вся збольшевичена, обьявила команданта полку усуненим з посади та призначила вибори нового команданта.

Вибрали хорунжого Сидоренка, а помічником к-нта полку хорунжого Харчука. Перший був людиною маловійськовою, млявою і наляканою, другий був большевик.

Цими виборами большевики добилися повної деморалізації полку і тепер почали добиватись збройного виступу проти влади. Але це їм не вдалося зробити, завдяки контрагітації свідомого елемента. На Загальних Зборах чинів полку не дивлячись на шалену агітацію большевиків, постановлено дотримувати нейтральності в боротьбі Центральної Ради з большевиками.

Полк виставив навкола свого росташування сторожу з кулеметами, а на подвір'ю касарень прилаштував гармату, і цілий час боїв у Києві тримав „збройний нейтралітет“. Навіть підчас панування банд Муравйова большевики не могли схилити полку до себе.

Коли це сталося, частина Богунівців, козаків та старшин, вірних синів Батьківщини, відокремилася від полку, zorganizувала для боротьби з большевиками „Отряд імени полковника Богуна“ і взяла чинну участь в київських боях*). Відділ підлягав окремому командантові м. Києва Ковенкові. Командант „Отряду“ сотник Дишлевий та адютант хорунжий Оскілко, наказом командантури були переведені до Штабу Коман-

данта, а командування „Отрядом“ прийняв осавул Погрібний. В тяжких нерівних боях на вулицях Києва Богунівці провели час аж до відступу українського війська. На протязі тринадцяти днів безустанних боїв, Штаб Команданта кидав „отрядом“ в різні пункти міста, для ліквідації большевицьких повстань.

Найбільш тяжкі бої були у Богунівців під арсеналом, який вони здобули вкупі з Богданівським полком та іншими частинами; далі на електровні, на „Собацій Тропі“, на товарній стації, на Жидівському базарі та на Козачому дворі, де билися з насідавшими частинами Муравйова.

Ні перевагою, ні неймовірні труднощі вуличних боїв, де з усіх боків обстрілювано їх з верхніх поверхів будинків та з горищ, — не перемогли духа Богунівців. Віра в остаточну перемогу над ворогом та у велике свято правди не покидала серця Богунівців ніодного менту визвольної війни. Без відпочинку, голодні вони, ходили в наступ, вибивали ворога з опірних пунктів, повертали до Штабу і знов ішли у бій.

В ніч з 26 на 27 січня „Отряд“ одержав наказ від вищої команди відійти разом з рештою українських відділів до передмістя міста Києва Святошин, а о 9 годині ранку 27 січня відійшов в передній сторожі по Житомирському шосе в с. Ігнатівку.

В с. Ігнатівка був сформований Запоріжський Загін, в який війшли недобитки частин 1-ої Сердюцької дивізії та інших. Богунівський „Отряд“ був приділений до 1 сотні 1 куріня Запоріжського Загону. Командантом Загону був призначений генерал Присовський. 28 січня Запоріжський Загін перейшов в с. Шпідки, звідки, з огляду на безпеку оточення большевиками, за 3 доби з охороною та розвідкою перейшов до м. Житомира, де і росташувався.

На ранок слідуєчого дня Богунівці одержали наказ вирушити на охорону залізничного мосту в м. Коростень. Несли охорону 4 доби, після чого відкликано їх до м. Житомира, посаджено у потяг і відправлено під командою сотника Мальцова на заняття стації Кодня (в напрямку на м. Бердичів). Не доїжджаючи до стації (10 лютого), „Отряд“ вивантажився і пішим порядком рушив на стацію, розброїв ешелон большевиків, заскочених несподівано та заняв стацію, виставивши охорону в напрямку на м. Бердичів. Того ж 10 лютого весь Запоріжський Загін розпочав наступ на м. Бердичів, але примушений був відійти. 11 лютого наступ був повторений. Богунівці наступали по лівий бік залізниці. Біля стації Реї в 5 верстах від міста, Богунівці мали 6-годинний бій з переважачим ворогом, що мав на залізниці бронепотяг. Вислід бою був для нас некорисний і Богунівці разом зі всім Загоном мусіли відступити. Причиною цих невдалих наступів було те, що в Бердичеві в той час скупчено кілька дивізій збольшевиченого російського війська, що зі зброєю вертало домів. Втрати Богунівців в цьому бою були: 9 козаків забитих, 9 ранених. Дня 12 лютого знов повторено наступ і мі-

*) „Отряд“ нараховував 60 козаків та 35 старшин.

сто занято без бою. Запорізький Загін росташувався на відпочинок на стації. 14 лютого Запорізький Загін ешелонам вирушив у м. Київ в резерв німецького війська, що на підставі умови Центральної Ради з урядом Німеччини, мало допомогти українському війську звільнити терен України від большевиків.

Підчас панування большевиків у Києві решта Богунівського полку, що залишилася в касарнях, додержувала нейтральности; лише при в'їзді большевиків, під ударом українсько-німецьких військ, частина полку з большевицьким нахилом, в кількості 120 людей з хорунжим Харчуком на чолі, приєдналася до них і відійшла на Чернигівщину. Літом 1918 року на Чернігівському кордоні большевики сформували „Богунський полк“, що ввійшов в склад Червоної Тарашанської дивізії. В 1919 році цей полк був поширений в „Богунську бригаду“. Те, що залишилось з полку у Києві, частина повтікала до дому, а частина поповнила ряди в Запорізькому Загоні.

По приїзді Запорізького Загону, в Києві на Софійській площі, відбулася парада українського війська. Всі відділи виладналися біля пам'ятника Богдана Хмельницького. Відслужено вдячний молебен. Після промов членів Уряду та Центральної Ради, відділи під згуки українського гимну пройшли почетним маршем і по Володимирській вулиці пройшли до будинку Центральної Ради, де зупинилися і вислухали промову Голови Ц. Р. п. Грушевського. По закінченню промови, та гучним „Слава“ Україні, всі відділи вернули до місця росташування в 2-ій київській гімназії.

20 лютого почалася реорганізація Запорізького Загону. Богунівський відділ разом з відділами Наливайківським, Волонтерським та Республіканським, був злитий в одну частину: 2-ий Запорізький Полк. Назви були залишені у відповідних сотнях. Богунівський відділ склав 15-у та 16-у Богунівські сотні 4 курія 2-го Запорізького полку. Командантом полку був призначений свідомий український патріот, енергичний і хоробрий полковник Петро Болбочан. Командантом 4 курія був сотник Зельницький.

Командантом 15 та 16 Богунівських сотень призначено осавула Погрібного та сотника Мальцова. З цих сотень малося на увазі, після закінчення військових подій, розвернути Запорізький імени полк. Богуна полк. З цією метою в сотнях підбиралися старшинські та підстаршинські кадри для цілого пішого полку. Старшини, що не мали старшинських посад в сотнях, служили козаками, чотовими та ройовими. Разом обидві сотні мали 35 старшин та 150 козаків. При кожній сотні була кулеметна чета в складі 2 кулеметів „Максіма“, або „Кольта“ та 3 легких кулеметів „Левіса“. Кінна сотня Богунівців під командою хорунжого Шевченка стала кадраю для кінної сотні 2 Запорізького полку. При розвертанні полку в дивізію в грудні 1918 року з кінної сотні 2 Запор. полку був сформований кінний дивізіон імени отомана Петра Болбочана, пізніше переформований в кінний Полк Чорних Запоріжців. Цей полк під командою полковника Дяченка був найкращою кінною частиною в Українській Армії. 2 Запорізький полк ввійшов в склад окремої Запорізької бригади ген. Натіва.

13 березня 2 Запорізький полк одержав наказ вирушити на Лівобережжя разом з другими полками бригади. 14 березня полк навантажився до ешелонів і вирушив по залізницю Київ-Полтава. Без сутичок з ворогом полк доїхав до ст. Лубни. Розвідка виявила ворога в м. Ромодані, м. Хоролі та ближчих до

цих міст селлах. Богунівським сотням під командою осавула Погрібного наказано зайняти м. Хорол, а звідті наступати на ст. Ромодан, по залізницю Хорол-Ромодан.

20 березня обидві сотні вирушили пішим порядком на село Засуле, де розташувалися на нічліг, виставивши охорону. На ранок розвідка донесла, що на протилежному боці села (село було дуже велике) росташована большевицька частина. Зразу Богунівці рушили в наступ і вдігнали ворога на 3 кілометри від села, де він зупинився на горах по дорозі на м. Хорол. Лава Богунівців, під крісовим, гарматним та кулеметним вогнем не зважаючи на те, що ворог перебільшував їх кількістю більше як в 3 рази, наблизилась на віддаль 150 кроків і з гучним „слава“ кинулася в атаку. Ворог кинувся в ростиц. Переслідування ворога затягнулося до пізнього вечора. Взято кілька десятків полонених, котрих тамже розстріляно згідно з тодішніми „звичаями“ україно-большевицької війни. З нашого боку втрат не було. Переночувавши на хуторах біля Хорола, Богунівці 22 березня ввійшли без бою до м. Хорола. Радо витали громадяни своє рідне війско. Того ж дня одержано наказ: Богунівцям залишитись залогою в м. Хоролі. По 3-х денному постою одержано наказ про поворот на ст. Ромодан, взятий 1 курінем полку збоку залізниці Лубни-Ромодан. В Ромоданах Богунівці навантажилися в потяг і разом з цілим полком приїхали в м. Полтаву, де і росташувалися на відпочинок.

Надалі до кінця звільнення Лівобережжя від большевицьких військ, Богунівські сотні не мали боїв з ворогом через панічну втечу большевиків з України.

3 м. Полтави 2 Запорізький полк, по 2 тижневому відпочинку, рушив ешелонами на м. Харків. На ст. Люботин Богунівські сотні пішим порядком рушили на м. Харків (в обхід ворогу зліва від залізниці). По заняттю Харкова полк став залогою міста. Через півтора тижня полк одержав наказ вирушити на Крим, аби встановити там українську владу. Крим ще був занятий большевиками, котрі чули себе досить міцними, маючи на своєму боці величезну масу матросів Чорноморської фльоти, скупчених в м. Сімферополі та Севастополі. Крім 2 Запорізького полку в авангарді виступив кінно-запорізький полк імени кошового Костя Гордієнка, під командою полковника Петрова. В резерві йшли частини німецької армії. Полк ешелонами прибув до Перекопу і після короткого, але жорстокого бою примусив матросів до втечі і заняв ст. Джанкой. Звідси Гордієнківці рушили в кінному ладі на м. Бахчисарай-Ялта, а 2 Запорізький полк заняв без бою Сімферопіль. З Сімферополя полк по закінченню операції Гордієнківців мав наступати на Севастопіль, але на слідуочий день по заняттю Сімферополя, раптово всі ешелони окружили Німці (які щойно прибули) і вища німецька команда видала наказ повороту на Україну. Причиною цього наказу була постанова Севастопільського гарнізону про здачу міста та фльоти, скупченої в порті, українському війську. Німці позаздріли, що таке величезне майно попде в руки української влади і зупинили наступ Українців на Севастопіль. Полковник Болбочан зарядив в полку гостре поготівля, а сам зажадав від Німців наказу від уряду України. Нажаль через кілька день з Військового Міністерства прийшов підтверджуючий наказ опустити Крим і 2 Запорізький полк вирушав через ст. Джанкой в м. Олександрівськ, де і став залогою.

По відїзді 2 Запоріжського полку з Криму, Німці розпочали наступ на Севастопіль, але одержали завзяту відправу матросів. Три спроби наступу не дали наслідків і спричинили їм дуже великі втрати в людях. Тоді німецьке командування рішило взяти Севастопіль підступом. Переодягнули сотню Німців у сірі шинелі та сірі шапки з різно-кольоровими шликами, вони післали цю сотню на передню бойову лінію; большевики, прийнявши військо за українське, покидали зброю і вийшли з окопів та таким чином дали змогу Німцям зайняти Севастополь. Ціла Чорноморська

ескадра довідавшись про це знялася і вийшла в море, направляючись в м. Новоросійськ до Денікіна і таким чином не дісталася ні Українцям ні Німцям. З Олександрівська полк їздив в м. Мелітопіль, Славянськ та Ізюм, а Богунівські сотні були призначені в м. Бердянськ для репрезентації української влади. В Бердянську Богунівців витали з ентузіазмом німецькі кольоністи, котрі богацько потерпіли від большевиків. Богунівськими сотнями командував осавул Погрібний. Через 2 доби побуту Богунівці вирушили до полку. (Далі буде)

I курінь 8 бригади У.Г.А.

Із записок Івана Карпинця

(Продовження)

Укр. частини опускають Київ. Зміна команди 8. бригади. Наступ на Монастирище. Реорганізація 8. бригади. Наступ на Брадав.

Вечером 31. VIII. 1919. опустили наші війська Київ, а ті частини, що лишилися були, Денікінці інтернували. І так інтерновано з 8 бригади частини II і III куріня. З I куріня забракло кільканацять стрільців і пор. Вербицького.

1. IX. до 1⁴⁰ попол. курінь остає за Київом, а відтак відходить до м. Василькова. По дорозі ночує в с. Глеваха. Ціла Армія подається на цю лінію, бо вона має бути демаркаційною між українськими частинами, та денікінськими.

Курінь щойно рано 2. IX. приходить до м. Василькова і тут спочиває до год. 4 попол. Звідси відходить до с. Кожухівка, залишивши одну сотню на стації. Того дня приїжджає 1 сотня з Нові Ушиці.

3. IX. Курінь на місці. 1 сотня змінила 3 сотню, що була на стації. Ніч минула спокійно.

4. IX. Цілий курінь відходить о год. 6 р. до с. Менша Снятинка. До села приходить о год. 5³⁰ веч., а о год. 10 веч. відходить на ст. Хвастів, де вагонується через цілу ніч.

5. IX. Курінь через цілий день їде. В ночі стоїть потяг на ст. Козятин.

6. IX. О год. 1¹⁰ в пол. приїжджає на ст. Зарудинці, де вивагонується і відходить до с. Молчанівка. Тут обсаджує дороги, що ведуть до Білої-Церкви і до Уманя. Куріневі приділено дві піхотні гармати.

7. IX. Курінь остає через цілий день в с. Молчанівка. Ніч минає спокійно. Населення дуже прихильне.

8. IX. Курінь о год. 8. р. відходить до с. Морозівка через с. Рогачі. В тім селі відпочиває. Тут стрінув курінь командант бригади от. Гофман і на його приказ курінь лишається в Рогачах.

9. IX. о год. 2^{1/2} попол. відходить курінь до села Старостинці. Тут приходить о год. 8-й веч. і тут ночує.

10. IX. О год. 7. р. відходить курінь до с. Ревуха і тут квартирується. В селі находяться також інші куріні. Команда бригади стоїть в с. Зарудинцях. Після диспозиції з 10. IX. оп. ч. 236. 1. манду 8. бригади перебирає від от. Гофмана — сот.

Станімір (кмдт II./8. куріня) аж до дальшого рішення. Також шефом штабу аж до дальшого рішення назначено пор. Купчанка. (Бувший шеф штабу сот. Тавчер попав у Києві в денікінський полон).

11. IX. Курінь в Ревусі. Без змін.

12. IX. до 4. г. попол. остає ку інь в с. Ревуха. О 4. г. відходить до м. Погребище. Похід триває цілу ніч. По дорозі одержує курінь 35 стрільців з IV./8. куріня.

13. IX. О год. 4. рано приходить курінь на ст. Рось. Звідси їде до с. Гайчиці, де остає до 11. год. пер. пол. Відтак відходить до м. Погребище. Однак на приказ сотника Шепаровича, кмдта. кавалерійської бригади, їде 1. сотня на ст. Жмускає, що лежить між ст. Рось, та Погребищем і там остає, коли тимчасом дві інші сотні і курінна команда відходять на ст. Рось. О 2. год. попол. відходять сотні до с. Морозівка, де були большевики. 3-та сотня їде наперед, 2-га як резерва. Наперед поїхала також одна ескадрона кавалерії. Тимчасом большевики подались до с. Бухни, а лише їх обоз виїздив з Морозівки. Наша кавалерія загородила їм дорогу, однак большевицька піхота скоро зорієнтувалася, вдарила на кавалерію і відбила обоз. Щойно тепер надійшла наша сотня. Большевики подались назад, оставляючи кілька штук худоби, 4 підводи і одну гармату. Курінь остався ночувати в Морозівці. (Коли большевики почали втікати, вмашерував до села IV./8. курінь). Приділена до I. куріня батарея пор. Лушпінського остала на ст. Рось тому, що не мала вже стрілен.

14. IX. В Морозівці остає 3. сотня, а 2. сотня переходить до цукюварні в с. Топори. Раз м з нею переходить і курінний штаб. О 2. год. поп. приходить там і 3. сотня, а о год. 6³⁰ веч. приходить і 1. сотня. Ніч минає спокійно.

15. IX. Курінь в Топорах. Ніч минає спокійно.

16. IX. Курінь на місці. Серед стрільців поширюється пошесть, т. зв. волинська фебра. Дотепер захоріло около 25 стрільців.

17. IX. Курінь на місці. Команда висилає дві старшинські стежі — одну до Сквіри, а другу до с.

8. гал. Бригада.

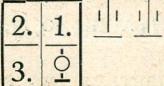

кмдт.: от. Гофман
шеф. штабу: сот. Тавчер
нач. опер. відділу: пор. Купчанко
адютант: пор. Йовик

- 1) **полевий духовник:** 2) **персон. реф.:** 3) **саніт. реф.:** 4) **ветер. реф.:** 5) **розвідчий старшина і пропаганда:**
хор. Вергун пор. Рибачевський пор. Іссерлес хор. Войтович і підхор. Рогуцький
- 6) **ліквідатура:** 7) **інтендантура** 8) **муніційний реф.** 9) **полева жандармерія і стац. команда**
ліквід. хор. інтенд. чет. Рибак

сотня саперів 	телефонічний відділ 	відділ кавалерії 	харчева валка 	полева лікарня 	булавна сотня
кмдт.: чет. Шамудовський	кмдт. хор. Лалак	кмдт.:	кмдт.: чет. Почапський	кмдт. пор. Сілецький	кмдт.: пор. Станчак

8 полк артилерії
кмдт.: сот. Бранднер
значковий: пор. Костюк

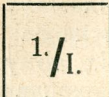
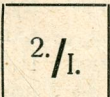
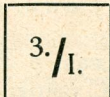

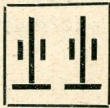

1./8. бат. 3./8. бат. 5./8. бат. (42 лінійні, т. зв. Langrohr-и)
кмдт.: чет. Левицький кмдт.: пор. Лушпінський кмдт.: пор. Костинчук

I./8. курінь 	II./8. курінь 	III./8. курінь 	IV./8. курінь
кмдт.: пор. Тарнавський значк.: пор. Ліщинський	кмдт.: сот. Станімір значк.: хор. Мазяр	кмдт.: сот. Бізанц значк.:	кмдт.: пор. Підгірний значк.:

I./8. курінь.

кмдт.: пор. Тарнавський Антін
значк.: пор. Вербицький, опісля пор. Ліщинський
курін. лікар: хор.

СОТНІ*)

		
кмдт., чет. Ясінчук і чет. Стефанків (на переміну)	кмдт.: чет. Даньківський	кмдт.: чет. Ольховий
сотня скорострелів 		відділ піхотних гармат (Infanteriegeschütze)
кмдт.: пор. Вербицький, опісля пор. Галій	кмдт.: пор. Дицьо	
курінний 	обоз	
кмдт.: хор. Лескович		

*) кожна сотня має по три чети.

Білевки Стежі на підводах (по 10 людей) виїхали вночі.

18. IX. Стежа, що поїхала до Сквіри, вже нині о год. 13³⁰ вернула. О год. 4. попол. приїхав до куріня новий командант 8. бригади сотн. Шмід. У пор. Тарнавського відбулося зібрання всіх старшин бригади.

Від 19. IX. до 21. IX. включно — нічого нового.

22. IX. На приказ бригади удається 2. сотня до с. Чехова. Однак по двох годинах приходить приказ відкликати її до Топорів. Також приходить авізо до завтрішнього відходу.

23. IX. Сотня з Чехової приходить аж о год. 5⁴⁵ рано. Негайно відходить курінь (після диспозиції на 23. IX. оп. ч. 296.) через с. Білилівка (де обідає), с. Сестринівка, с. Юнківці до с. Непедівка (на півн.-схід від Козятина). До Непедівки прийшов курінь о год. 11³⁰ веч., а обоз приїхав пізніше. Одна чета залишилася ще в Чеховій на сторожі. Її змінює 2. бригада.

24. IX. Рано переноситься курінь на призначені квартири. (Диспоз. на 24. IX. оп. Ч. 297.) Вечером приїжджає до Непедівки батарея „Langrohr“-ів і тут закватується.

25. IX. Курінь по довгим походам спочиває. 3. сотня на приказ бригади відходить до с. (?), де на стації має копати окопи при допомозі цивільного населення. Зпід Бердичева чути сильні стріли.

26. IX. З рана „поготівля“. О год. 11³⁰ пер. пол. приходить 1. сотня і по причитанню приказів відходить курінь (після диспоз. за 26. IX. оп. Ч. 311./1) з Непедівки через с. Радивилівка-мала, село Чернявка до м. Халаїмгородка. Тут приходить о год. 12³⁰ вночі. Підчас походу курінь відпочиває в Радивилівці. З куріня відійшло ще 24. IX. двох старшин: значковий пор. Ліщинський Андрій і чет. Верхола Омелян.

27. IX. Рано перебирає 1. і 2. сотня позиції від VIII. Запорізької Дивізії. 3. сотня остає в резерві. 1. і 2. сотня роблять окопи.

28. IX. Без змін.

29. IX. До год. 4. попол. курінь на своїх місцях. О год. 4. попол. відходить курінь на підводах, змінений 9. бригадою до с. Малі-Нижгурці через с. Зарудинці. Тут приходить курінь о год. 12¹⁰ вночі і закватується. Звідси висилає вистового до м. Ружина по дальшім приказам.

30. IX. Курінь відпочиває до обіду. Відтак відїздить на підводах (після диспоз. на 30. IX. оп. Ч. 323./2.) через м. Ружин, с. Дубова до с. Зарудинці і тут ночує.

1. X. Курінь відїзджає з Зарудинців на підводах і через Городок, Старостинці прибуває до м. Погребище. Тут прибуває о год. 2³⁰ попол. і кватирується в півн.-східній частині містечка. В Погребищу знаходиться кмда. армійської групи ген. Кравса і кмда. 8. бригади. Також інші частини 8. бригади тут наодяються. (Диспоз. на 1. X. оп. Ч. 323./3.)

2. X. Курінь відпочиває.

3. X. О год. 11³⁰ відїздить курінь з Погребища здовж заліз. шляху до с. Андрусів і приходить тут о год. 5³⁰ веч. В Андрусові кватирує ще II/8 курінь, I/8. і 3/8. батареї.

4. X. О год. 12¹⁰ відїзджає курінь зі села Андрушівки. (Тут заасентерував 60 людей). Їде через с. Очитків, с. Кожанка, с. Медведівка до с. Мала-Ростовка. Тут приїжджає о год. 6²⁵

веч і кватирує. В селі знаходиться ще IV/8. курінь, I/8. і 3/8. батареї. (Диспоз. на 4. оп. Ч. 337./1.)

5. X. Курінь відпочиває. О год. 7³⁰ їде до церкви, де по Богослуженню новобранці складають присягу. О год. 4. попол. читання приказів для цілого куріня, зібраного на площі коло церкви.

6. X. Курінь відпочиває. Пополудні школа.

7. X. Перед пол. курінь на вправах. Попол. — відпочинок. Проведено телефонічну лінію до бригади. Вислана на ст. Монастирище стежа (чет. Верхола + 10 стр.) вернула ввечером.

8. X. о год. 9¹⁰ пер. пол. відходить курінь з Малої-Ростовки за с. Мервин. Коло хреста (на полудне від села) збирається ціла бригада. Курінь з I/8. батареєю і кіннотою їде як передна сторожа і машерує через ст. Оратово (тут обідає) до с. Кантеліна. Тут приходить о год. 8¹⁵ веч. і кватирує. Тут приходить також II/8. кур. I/8 і 3/8. батареї. Решта бригади (III/8. і IV/8. куріні і 5/8. батарея) їде до с. Жаданівка. Кмда. бригада знаходиться в с. Кальник, де є і курінні обози. (Диспоз. на 8. X. оп. Ч. 354./1.)

9. X. Курінь остає на місці і виставляє одну сторожу.

10. X. Перед пол. вправи. Попол. о год. 1¹⁰ відходить курінь на приказ бригади до с. Яструбинці, куди то мали удатися дві сотні Денікінців. Курінь займає о год. 3⁵⁰ село і окопується за селом, фронтом на схід і північний схід. Приділена до куріня I/8. батарея окопується також на перехрестю доріг, що ведуть з Кантеліни до Яструбинець і з (?) до с. Купчинці.

11. X. Курінь залишається на своїх місцях і переймає ще забезпечення від 2. бригади в районі Яструбинці—Підвисоке. Батерії I/8. і 3/8. стягаються в село. Інші частини бригади III/8. і IV/8. курінь переходять з Жаданівки до Кантеліни, а звідси до с. Купчинці. (Диспозиції на 11. X. оп. Ч. 364./2, оп. 364./2 і оп. Ч. 364./3.)

12. X. Загальний наступ. О годині 4³⁰ рано відходить курінь з Яструбинець і подається здовж заліз. дороги зі ст. Фронтівка до с. Очеретянка. Наперед посувається 1. сотня, від неї на право 2. сотня, що держить лучбу з II/8. курінем, а 3. сотня в резерві. 1. сотня на ліво держить лучбу з 2. бригадою. Обі сотні в розстрільній посуваються наперед аж до 2-ої будки перед ст. Монастирище, не стрічаючи нігде ворога, коли на II/8. курінь наступала кавалерія вже в рівній лінії з третьою будкою. 2. сотня обстрілювала ліве (від нас) крило кавалерії. Не зважаючи на всі зусилля, не вдалося II/8. куріневі піти вперед, тому сотні, вибравши відповідний терен, почали окопуватись; 1. сотня в селі Очеретянка на право і на ліво від заліз. шляху, 2-га від неї на право (на горбі за хатами), причім тримає лучбу з 5 сотнею II/8. куріня. З 3. сотні 1 чета з хор. Микитюком + 1 скоростріл на ліво від першої сотні і держить лучбу з 2. бригадою. 2-га і 3-та чета з чет. Ольховим в резерві на краю ліса, коло 3. будки, де знаходиться і курінна команда. I/8. батарея, приділена до I/8. куріня уставлена на краю ліса і звернена на ст. Монастирище і на денікінський поїзд, що підїздить до окопів 1. сотні. Батерія далекострільна є за лісом. Наш пандирний поїзд доїзджає до окопів 1. сотні. О год. 5³⁵ попол. приходить приказ знову негайно наступати на ст. Монастирище. (Диспозиція на 12. X. оп. Ч. 369./4.)

По одержанім приказі курінь наступає. Наступ не вдався, перше тому, що була ніч, а подруге, що на 2. сотню наступали Денікінці. Наступ Денікінців, вправді відбито, але тому, що знову не було звуки з П./8. курінем, не могла піти сотня вперед, коли ліве крило було вже під названою стацією. Дятого ліве крило цофнулося знову на свої місця, і позиція остала, як передтим. Ніч минула спокійно. Через цілу ніч було получення телефонічне зі ст. Монастирище і підслухано, що 13. X. мають Денікінці наступати від с. Цибулева до с. Росохатої. Підслухані депеші передано команді бригади.

13. X. Рано спокій. Денікінці не наступають. О год. 9:30 приходить приказ знову наступати (Диспозиція на 13. X. оп. Ч. 379./1.). І./8. курінь має разом з ІV./8. курінем, та І./8. і 5./8. батарею наступати вздовж залізн. шляху на ст. Монастирище. На ліво має наступати 2. бригада, на право ІІ./8. курінь. Однак курінь того дня цілком не наступав, бо ІV. 8. курінь прийшов шойно пополудні і команда бригади не подавала часу наступу. Тимчасом одна сотня з 2. бригади наступала і заняла Половиняск (?). Але тут почали наступати Денікінці, заняли Половиняск і посунулись аж до с. Шабастівки так, що курінь мусів обезпечуватися вже і з ліва. На нашім відтинку вивязалася тепер артилерійська перестрілка, що тревала аж до вечера.

Відворот. Брак записок.

20. X. 1919. Курінь дальше в с. Тростянець. Відпочинок. Харчевий стан куріня виносить 150 лю-

дей, з того боєвий стан 70 людей і 2 скоростріли. Вечером прийшов наказ (з 20. X. оп. Ч. 377.), що задля малого стану боєвиків стягається бригада в два куріні. І так: до І./8. куріня (кмдт пор. Тарнавський) приходить ІV./8. курінь, а до ІІ./8. куріня (кмдт сотник Станімір) приходить ІІІ./8. курінь. Перебір і передача має відбутися протягом слідуячого дня.

21. X. На приказ ІІ. Гал. Корпусу (котрому 8. бригада тимчасово приділена), відходить бригада до м. Немирова. Курінь о год. 8:30 р. переїздить підводами до Немирова (Диспоз. на 21. X. оп. Ч. 379.). Тут приїздить о год. 2:15 попол. і тут зареже переїздає в броварі ІV./8. курінь І./8. куріневі скоростріли і людей, так що харчевий стан куріня виносить тепер 215 людей, а боєвий 112 людей і 6 скорострілів. Люди закватировуються в броварі, а команда вище, недалеко кмди. бригади.

Курінь остає на своїх місцях.

23. X. О год. 2. вночі курінь на підводах їде з Немирова через с. Соколиць (тут переїздить через р. Буг) до м. Печера (Диспоз. на 23. X. оп. Ч. 382./1.). Тут приїздить о год. 10:15 передпол. і на час кватировується. Кмдт. куріня голоситися в кмдта. 11. бригади, отамана Шльоссера. Пів години потім приходить друга диспозиція (на 23. X. оп. Ч. 390.) і курінь відходить до с. Бортики. Звідси висилає стежу до с. Іцки, на право в сторону м. Тульчина від м. Брацлава. О год. 3:30 курінь наступає на с. Іцки.

(Далі буде).

СПИСОК ЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1914-1921 р.

Написав: І. Ш.

Цей „Список жерел“ є доповненням до попередньо-друкованого „Спису“, уложеного А. К. (дивись: „Літопис Ч. К.“ чч. І-ІІІ з р. 1929 і чч. І-VІІІ з р. 1930) і наступних по нім: „Українська військова література 1914-1923“ сотн. К. Купчанка (чч. ІХ-ХІ з р. 1930) та „Видання по таборах інтернованих воєнків Армії У. Н. Р.“ Прижмуренка (чч. ХІ-ХІІ з р. 1930). Всі ці публікації, а в тім числі і ця остання, розпочата друком від нинішнього числа „Літопису“, разом взяті, не обіймають всього друкованого жерельного матеріалу до історії визвольної війни. Причиною того є ті труднощі, які повстають перед кожним збирачем жерел при пошуках за ними. Вони наполовину розкинені по часописах, видаваних в часі самої війни і на змінливім її терені. Не було такої центральної інституції, до якої би надсилали обовязкові примірники всіх друків, тому вони розгубилися і лише тепер їх поволі збирається і зосеред-

жується в українських бібліотечних центрах (Львів, Київ, Харків, Винниця, Чернівці, Ужгород і ін.). Але цей процес дуже повільний і ніодна з показаних бібліотек по цей день не має ще повних комплетів наших друків воєного часу. Далі, ціла наша етнографічна територія вийшла покраяною границями, з яких деякі стали китайським муром, як напр. збручанська границя, або океан, що відділює нас від Америки. Коли в останні роки шляхом навязання взаїмної виміни виданнями вдалося Бібліотеці Наук. Т-ва доставати друки, в тім і пресові, від Книжкової Палати в Харкові та Академії Наук у Києві, то далеко не всі і лише за останні роки. Таксамо американських друків з р. 1914-1920, окрім поодиноких чисел деяких видавництв, львівській бібліотеці бракує. Та також незадовольняюче стоїть справа і з тими нашими землями, які відділені від нас доступнішими границями – там призбирані матеріали лежать

за браком засобів і малого напруження праці неупорядкованими. Коли до цього додамо взагалі брак розуміння в нашій громадянстві і видавництвах потреби обов'язково передавати до нашої центральної бібліотеки у Львові видавані друки, то й те не сприяє бібліографічній праці. Отже перед бібліографом стоїть тяжка до переведення і навіть дорогого коштуюча через навязання зв'язків з позакраєвими бібліотеками праця. Тому досі ми не маємо опрацьованої бібліографічної монографії з обсягу нашої визвольної війни, а лише далеко не вичерпуючі „Списки“ жерел. Щойно з більш-менш повним вичерпанням матеріалів, повизбируваних в різних роз'єднаних частинах нашої землі, далосяби видати поважну і ґрунтовну бібліографічну монографію, так потрібну нам уже тепер, коли зацікавлення до недавноминулих визвольних змагань так значно зросло, а число студіюючих стало доповнюється з кадрів нашої молоді інтелігенції.

Цей другий „Список“ уложено на тих самих закладах, що й попередній. Виходить він лише значно поширеним під оглядом ширшого використання друків і сміливішого вибору з них жерел. Мемуарно-описову частину доповнено некрологами і біографічними нарисами, начерками військового і воєнного побуту, більшими замітками, де подається бодай один, але цікавий для історика факт і ін. В примітках, оскільки дається записати жерело з автопсії, подається рік описуваної події, назви місця, військової частини і визначніших осіб. Офіційальні звіти з військових акцій до цього показника не вийшли. Вони становитимуть особний розділ загально під назвою: огляд преси, в якій містилися звіти воєнних операцій. Також окремі розділи будуть присвячені белетристиці на воєнні теми (переважна більшість їх авторів самі пережили воєнні пригоди і тому

більшого значіння для історика набирають їх белетристичні твори), справі полонених, культу поляглих, наслідкам програної, теорії воєнного мистецтва, постанові військового вишколу і підручникам, справам військово-організаційним. Така розбивка матеріалів (жерел) трохи наблизить „Список“ до бібліографічної монографії і улекшить працю її майбутньому творцеві.

А. Б. Про українські повстання. „Стрілець“. Кам'янець. 1919, ч. 70.

Між іншими характеристика от. Зеленого.

Авантюра Оскілка. „Дзвін“. Здолбунів. 1919, ч. 9. Ширша інформація.

А. К. 21 серпня 1920. „Син України“. Варшава. 1920, ч. 3.

Передова ст. Перемога польсько-укр. армії над большевиками.

А. К. Життя фронту. Від Збруча до Дніпра. (Військовий огляд). „Прапор України“. Кам'янець. 1919, ч. 1, ст. 12.

У. Наддніпр. Армія. 1919. Нескінчена.

А. К. Здобуття Києва (Військовий огляд). „Україна“. Кам'янець. 1919, ч. 19.

Спільна у. армія. 1919.

А. К. Наші герої-лицарі. Полк. Вишневський. „Україна“. Кам'янець. 1919, ч. 12.

Адмар. Нариси з Поділля. Кал. „Черв. Кал.“ на 1930 р. Львів. 1929, в. 8° ст. 135-136.

Побутове.

Андрієвський Віктор. Дві зустрічі з Петлюрою. (Уривок із спогадів. „Укр. інвалід“. Калш. в. 8° 1928, ч. 9-10, ст. 6-8.

Андрій Бесарабко і Василь Олексієнко — І. Зубенко. Наші лицарі і мученики. Збірник 1. Калш 8°, 1922, ст. 16-17.

Херсонщина. Повстанці 1920. IV.

(Далі буде).

ЛІТОПИС ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ

ІЛЮСТРОВАНІЙ ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ ТА ПОБУТУ

III. річник / Число 2. / Лютець 1931.

*

З М І С Т

	Стор.		Стор
Під Крутами		Листи з хирівського фронту	
Ол. Бабій	2	(3 листів стрільця Степана Венгриновича)	14
Бій під Крутами		Памяти Осипа М. Твердовського	
Атаназій Фіголь	2	Іван Чолій	16
Загин		Історія 4-го Запоріжського полку імени полковника Богуна	
Роберт Гай	7	Продовження — А. Тарнавський	18
Хмельниччина в кореспонденції Джона Серльова		І курінь 8 бригади У.Г.А.	
Др. Волод. Безушко	8	Із записок Івана Карпинця	20
Українські зав'язці		Бібліографія	
Іван Ставничий	10	Список жерел до історії української визвольної війни 1914—1921 р. — І. Ш.	23
Торговельна освіта в українським військовим таборі в Дайч-Габлю			
Др. Степан Годований	11		

Запросини до передплати на рік 1931.

З 1-го жовтня 1930 р. починається четвертий рік існування
одинокого українського популярно-наукового журналу

„ЖИТТЯ І ЗНАННЯ“.

На рік вийде 12 чисел. — Кожне число по 32 стор. багато ілюстроване.

Журнал подає знання з різних галузей науки й життя, вияснює всі важні питання науки й життя в загально доступний спосіб, подає звістки про найважливіші й найновіші досягнення, здобутки й винаходи в науці й техніці і є багатим джерелом для доповнення й поширення знання, для самоосвіти, для викладів і грімкого читання по читальнях і кооперативах.

Тому „Життя і Знання“ повинно знаходитися в кожній українській родині, кожній українській читальні й кооперативі — тому „Життя і Знання“ повинні передплачувати всі, що займаються освітньою й культурною працею посеред нашого народу, а перш за все наше Світле Духовенство і ВП. ПП. Адвокати, Лікарі, Інженіри, Учителі, Промисловці, а також всі школи, Бесіди й Кружки як у краю так і за кордоном.

Передплата на рік виносить 18.— зол., на 6 місяців 9.— зол., на 3 місяці 5.— зол., поодинокое число коштує 2.— зол.

ПРОСИМО ПРИСИЛАТИ ПЕРЕДПЛАТУ.

Адреса Редакції й Адміністрації:

ЛЬВІВ, РИНОК ч. 10, ТОВАРИСТВО „ПРОСВІТА“.

ЧИТАЙТЕ!

„ЗИЗ“

одинокий український сатирично-гумористичний журнал, який вдатно ілюструє з правдивим гумором події нашої буденщини.

Чвертьрічна передплата 3.— зол.

Адреса: „ЗИЗ“, ЛЬВІВ, ВУЛ. РУСЬКА 18. III. п.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

„ВІДРОДЖЕННЯ“

(давніше „МИ МОЛОДІ“)

ілюстрований орган укр. протиальк. і протинікотин. руху, виходить раз у місяць.

Адреса: Львів, Гродзціких 4. III.

„ВІДРОДЖЕННЯ“ коштує в передплаті для членів Тов. тільки зл. 3. а для нечленів зл. 3-60 річно. Для заграниці 1 дол. ам.

УКРАЇНСЬКІ ХЛБОРОБИ: Читайте часописи та книжки Видавництва

Краєвого Господарського Товариства **„СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР“:**

одинокий господарський двотижневик „СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР“,
одинокий пасічний місячник „УКРАЇНСЬКИЙ ПАСІЧНИК“,
місячник „СТІННИЙ ЧАСОПИС СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР“,
Та ГОСПОДАРСЬКІ КНИЖКИ з бібліотеки Товариства.

Тямте, що лише дорогою науки поліпшите свою господарку та збільшите дохід з неї. Тямте також те, що весь гріш, який Ви видали на книжки та часописи „Сільського Господаря“, іде на Вашу організацію і сільсько-господарську освіту народу.

НОВА ПОВІСТЬ!

НОВА ПОВІСТЬ!

ОЛЕСЯ БАБІЯ

„ПЕРШІ СТЕЖІ“

Автор схопив у своїй повісті настрої і змагання українського громадянства в рр. 1914—1918, дав картину творення і еволюції Українського Січового Стрільцтва, змалював пекло боїв на Маківці, Лисоні та італійському фронті. Ціла повість переплетена золотою ниткою стрілецького кохання до дівчини.

Купуйте і читайте нову повість! Ціна 6 зот.

Замовлення слати на адресу:

Вид-во „ЧЕРВОНА КАЛИНА“ Львів, вул. Руська 18.

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДНЕ МИСТЕЦТВО

ВИКОНУЄ готові або на замовлення ручні роботи з народними вишивками й мережками для прикраси одягів і домашньої обстановки.

ПОРУЧАЄ вишивані блузки, суконки, сорочки до народних одягів, білля, обруси, капи, сервети, подушки.

ВИДАЄ щомісячний журнал для плекання домашньої культури „**НОВА ХАТА**“ з відділом мод і ручних робіт. Передплата виносить: на рік 18 зол., на піврік 9·50 зол., на чверть року 5 зол. Для Америки 3 дол., а для Чехословаччини 2·50 дол. річно. (Redakcija i Administracija Lwiv, Rynok 39.)

Всі матеріяли до вишивання висилає за післяплатою.

КРОЇ! — МОНОГРАМИ! — ВЗОРИ!